

บทที่ 5

พัฒนาการและรูปแบบการจัดการน้ำองค์กรเหมืองฝาย

โดยบริบทของพื้นที่บ้านฝายมูลและพื้นที่นาส่วนใหญ่ของอำเภอท่าวังผา จังหวัดน่านนั้น มีประวัติศาสตร์การเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ในยุคสมัยการปกครองของเจ้าเมืองน่าน ทั้งการอพยพมาโดยสมัครใจและโดยการกวาดต้อน ด้วยพื้นที่บริเวณนั้นเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูก มีแม่น้ำสาย และแม่น้ำน่านไหลผ่าน จึงเป็นพื้นที่เพาะปลูก ทำนาของเจ้าผู้ครองนครน่านที่อพยพผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่และกะเกณฑ์ให้ผู้คนบริเวณนั้นทำนา และส่งข้าวเข้ามาในยุ้งฉางของเจ้าเมือง

บ้านฝายมูลเป็นชุมชนชาวไทยพวนที่มีความผูกพันกับฝาย ลำเหมืองมาตั้งแต่อดีต เป็นส่วนหนึ่งในการสร้างฝาย โดยอาศัยความรู้ทางเชิงช่างในการตีมัด เหล็ก เพื่อใช้ในการขุดเจาะดินหินผาให้เป็นรอยแยกและใช้ไม้สุมไฟเผา ทำให้สามารถสร้างลำเหมืองหิน เพื่อนำน้ำมาใช้ในการเพาะปลูกได้ นอกจากนี้ที่ตั้งของบ้านฝายมูล อยู่ติดลำน้ำสาย ใกล้เคียงฝายลูกที่ 1 และมีลำเหมืองไหลผ่านกลางหมู่บ้าน ได้ใช้ประโยชน์จากฝายลูกนี้มาเป็นเวลานาน การที่นายฝายส่วนใหญ่ก็เป็นชาวบ้านฝายมูลที่ได้รับเลือกมาจากกลุ่มผู้ใช้น้ำ มีหน้าที่ดูแลฝาย ลำเหมือง บริหารจัดการการใช้น้ำของกลุ่มมานาน วิธีชีวิตของชาวบ้านผูกพันกับน้ำ ฝาย ลำเหมือง จนกระทั่งกลายมาเป็นสิ่งที่ชุมชนให้ความสำคัญ เพราะสามารถใช้เป็นเครื่องมือชนิดหนึ่งในการสร้างตัวตน สัญลักษณ์ของชุมชน สิ่งเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในการสร้างความชอบธรรมเพื่อเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน

พัฒนาการและรูปแบบการจัดการน้ำขององค์กรเหมืองฝายนี้ประกอบด้วยหัวข้อดังต่อไปนี้

5.1 ประวัติความเป็นมาฝายน้ำอย่างลูกที่ 1

5.2 ลักษณะโครงสร้างทางกายภาพ

5.3 การบริหารจัดการองค์กร

5.4 บทบาท อำนาจหน้าที่และค่าตอบแทนของคณะกรรมการเหมืองฝายและกลุ่มผู้ใช้น้ำ

5.5 การจัดสรรน้ำ

5.6 กฎ ระเบียบ ประเพณีขององค์กรเหมืองฝาย

5.7 การระดมแรงงานเพื่อการซ่อมแซม และบำรุงรักษาเหมืองฝาย

5.8 การปรับเปลี่ยนการจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรเหมืองฝาย บ้านฝายมูล

5.1 ประวัติความเป็นมาฝายน้ำอย่างลูกที่ 1

ตามประวัติที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบต่อกันมาว่า ฝายกั้นลำน้ำอย่างลูกที่ 1 นี้สร้างขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2377 นับเป็นเวลานานกว่า 160 ปีมาแล้ว เป็นฝายกั้นน้ำที่มีขนาดใหญ่เพื่อกั้นลำน้ำอย่างเข้าสู่ลำเหมือง เพื่อใช้ในการเกษตรของ ทั้ง 3 ตำบล คือ ตำบลป่าคา ตำบลตาลชุม ตำบลศรีภูมิ จำนวนนาที่ได้รับน้ำทั้งสิ้น 4,000 ไร่

แต่เดิมลักษณะของฝายเป็นฝายไม้ถมด้วยดินเพื่อกั้นน้ำเข้าสู่ลำเหมืองหิน ซึ่งเกษตรกรก็ได้ใช้ฝายแห่งนี้มาเป็นร้อยๆ ปี ตามประวัติได้เล่าว่า ได้ซ่อมแซมกันทุกๆ ปี เมื่อใกล้ฤดูฝน ก่อนการลงมือทำนา เพราะถ้าฝนตกหนักกระแสน้ำแรงมาก ฝายก็จะพังทลายลงมาทุกปี ดังนั้นจึงต้องมีการดำเนินการปรับปรุงซ่อมแซมก่อนถึงฤดูฝนทุกปี

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2475 เกษตรกรได้พร้อมใจกันสร้างฝายไม้ให้แข็งแรงและทนทานขึ้นใหม่ โดยใช้ไม้เนื้อแข็งขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 นิ้ว ยาว 4 เมตร จำนวนประมาณ 100 ท่อน แต่ละท่อนจะเจาะรู 3 รู แล้วใช้ไม้เนื้อแข็งเส้นผ่าศูนย์กลาง 2 นิ้ว ยาว 1.50 เมตร ใช้ฝายลูกนั้นมาตั้งแต่พ.ศ. 2475 และในปีนั้น ได้จัดตั้งคณะกรรมการเหมืองฝายเพื่อดำเนินการเกี่ยวกับเหมืองฝาย และได้จัดตั้งบุคคลที่เห็นสมควรเป็นผู้ดูแลเหมืองฝาย เรียกว่า “นายฝาย” ให้เป็นผู้ควบคุมดูแลประสานงานกับคณะกรรมการเหมืองฝาย

ลำเหมืองของบ้านฝายมูลที่ได้รับการขนานนามว่าเป็นลำเหมืองมหัศจรรย์นั้น ได้สร้าง (ขุดเจาะ) มาพร้อมกับฝายลูกที่ 1 (ฝายน้ำอย่าง) บ้านฝายมูล สร้างเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2377 ต้นเหมือง (ปากเหมือง) จะอยู่ติดกับฝายทางทิศตะวันออกของฝาย ลักษณะของลำเหมืองขนาดสูง (ลึก) 3 เมตร กว้าง 2.50 เมตร ลำเหมืองจะขนานไปกับลำน้ำอย่าง ช่วงระยะลำเหมืองขนานไปกับลำน้ำอย่างยาวประมาณ 1,000 เมตรนั้น เป็นช่วงที่ขุดเจาะคานหินผาให้เป็นลำเหมือง นับเป็นสิ่งมหัศจรรย์ในความสามารถของบรรพบุรุษที่สามารถขุดเจาะคานหินผาซึ่งแข็งแกร่งให้เป็นลำเหมืองได้ เพราะในสมัยนั้นคือ ประมาณปี พ.ศ. 2377 เมื่อ 166 ปีล่วงมาแล้ว ยังไม่มีเครื่องยนต์กลไก หรือเทคโนโลยีอื่นที่ทันสมัยอย่างปัจจุบัน แต่บรรพบุรุษก็สามารถเจาะขุดให้เป็นลำเหมืองได้อย่างมหัศจรรย์ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่า ในการขุดเจาะลำเหมืองในครั้งนั้นต้องใช้ผู้คนจำนวนมาก และเครื่องมือที่ใช้ในการเจาะคือ จอบ เสียม เหล็กแหลม และใช้ซุงแห้งสอดเข้าไปในช่องว่างของคานหินชั้น

ต่อมานายพยุณ มีทองคำ นายอำเภอท่าวังผาในช่วงปี พ.ศ. 2520 ได้ไปตรวจเยี่ยมการซ่อมแซมเหมืองฝายและได้แสดงความเห็นว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์ของบรรพบุรุษที่สามารถสร้างลำเหมืองแห่งนี้ได้ จึงตั้งชื่อลำเหมืองแห่งนี้ว่า “ลำเหมืองมหัศจรรย์” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ต่อจากลำเหมืองมหัศจรรย์ดังกล่าวแล้ว ก็จะเป็นลำเหมืองติดต่อกันไปอีก จากสะพานคอนกรีตลำน้ำย่างไปทางทิศใต้ ผ่านบ้านฝายมูล ไปสิ้นสุดที่บ้านตาลชุม ตำบลตาลชุม เป็นระยะทาง 3,000 เมตร เป็นลำเหมืองเส้นเดียวกับลำเหมืองมหัศจรรย์ เป็นลำเหมืองที่หล่อเลี้ยงชีวิตชาวเกษตรกรรมรวม 3 ตำบล เพื่อใช้ในการเกษตร ดังนี้

1. ตำบลป่าคา มี 4 หมู่บ้านคือ บ้านฝายมูล บ้านต้นฮ่าง บ้านสบย่าง และบ้านหนองม่วง
2. ตำบลศรีภูมิ มี 4 หมู่บ้านคือ บ้านม่วงใต้ บ้านคอนตัน บ้านคอนมูล และ บ้านห้วยเตือ
3. ตำบลตาลชุม มี 5 หมู่บ้านคือ บ้านสบหนอง (เก่า) บ้านคอนแก่ง บ้านป่าเมี่ยง บ้านสบหนอง (ใหม่) และ บ้านป่ง

จำนวนครัวเรือนที่ได้รับผลประโยชน์จากเหมืองฝายแห่งนี้ ประมาณ 2,400 ครัวเรือน และจำนวนที่นาที่ได้รับประโยชน์จากเหมืองฝายแห่งนี้ประมาณ 4,000 ไร่ ดูแผนที่ 5.1 แผนที่ฝายน้ำย่างลูกที่ 1

รายนาม นายฝายที่รับผิดชอบเหมืองฝายมีดังนี้

1. นายอินทอง	หมั่นดี	พ.ศ. 2425-2485
2. นายสงค์	วิชา	พ.ศ. 2485-2497
3. นายคำเสาร์	ดิชะปัญญา	พ.ศ. 2494-2522
4. นายคำ	ตาลาว	พ.ศ. 2522-2527
5. นายเกษม	สิทธิ	พ.ศ. 2527-ปัจจุบัน

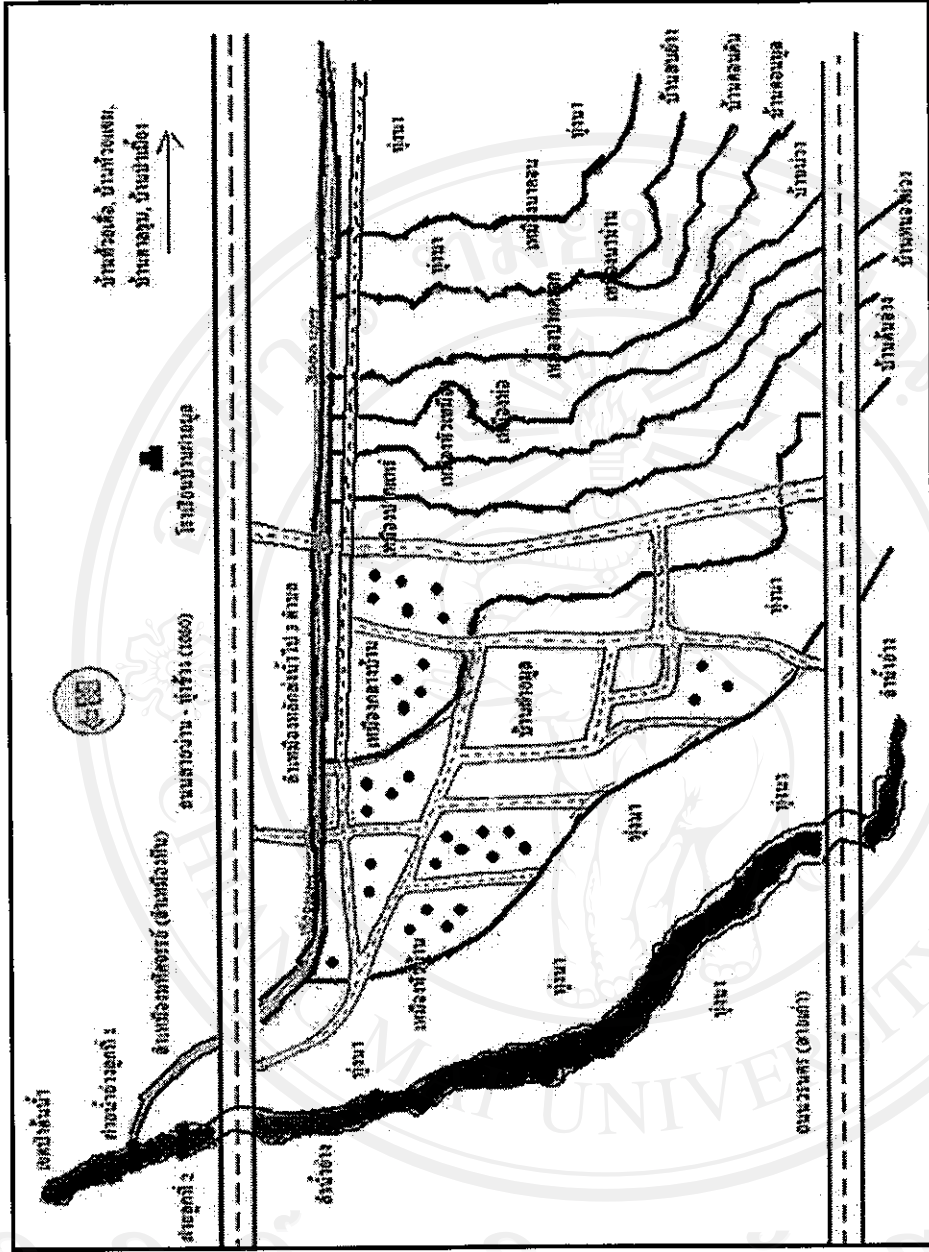
เมื่อพ.ศ. 2528 คณะกรรมการเหมืองฝายน้ำย่างลูกที่ 1 บ้านฝายมูล ตำบลป่าคา อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน ได้ส่งฝายเข้าประกวดตามโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กดีเด่น ประจำปี 2528 ภาคเหนือประเภทฝายน้ำล้น ของสำนักงานคณะกรรมการประสานงานและเร่งรัดพัฒนาแหล่งน้ำ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้รับรางวัลที่ 2 เงินรางวัล 50,000 บาท พร้อมโล่และใบประกาศเกียรติคุณ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2540 คณะกรรมการเหมืองฝายน้ำย่างลูกที่ 1 บ้านฝายมูล ได้ส่งฝายเข้าประกวดตามโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กดีเด่น ประจำปี 2540 ภาคเหนือ ประเภทฝายน้ำล้น ของสำนักงานคณะกรรมการทรัพยากรน้ำแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี ได้รับรางวัลที่ 1 เงินรางวัล 300,000 บาท พร้อมโล่ประกาศเกียรติคุณ

พัฒนาการรูปแบบการจัดการน้ำขององค์กรเหมืองฝายและ ความสัมพันธ์กับชุมชนไทยพวนบ้านฝายมูลสามารถสรุปได้ดังตาราง 5.1 ความสัมพันธ์ชุมชนไทยพวน และระบบเหมืองฝายบ้านฝายมูล หมู่ ๑ ตำบล ป่าคา อำเภอ ท่าวังผา จังหวัดน่าน

แผนที่ผังนํ้าอย่างลูกที่ 1

แผนที่ 5.1 แผนที่ผังนํ้าอย่างลูกที่ 1

- สัญลักษณ์
- คูน้ำ
- กำแพงเมือง (สายดำ)
- บ้านเรือน

ที่มา : ตัดแปลงจากเอกสารการสัมมนาสรุปผลการดำเนินงานของศูนย์การวิจัยชุมชนไทพวนบ้านสาแยก

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
 Copyright © by Chiang Mai University
 All rights reserved

ตาราง 5.1 ความสัมพันธ์ชุมชนไทยพวน และระบบเหมืองฝาย บ้านฝายมูล หมู่ 1 ตำบล ป่าคา อำเภอ ท่าวังผา จังหวัดน่าน

ยุคการปกครอง	การตั้งถิ่นฐานชุมชนไทยพวน	ลักษณะทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม	บทบาทเหมืองฝาย
<p>ยุคแรก</p> <p>การปกครองโดย</p> <p>เจ้าเมืองน่าน พ.ศ.</p> <p>2377-2471</p>	<ul style="list-style-type: none"> - อพยพเข้ามาในเมืองน่านโดยการกวาดต้อนเข้ามาพร้อมกับกลุ่มชนอื่นๆ และกลุ่มลาวพวนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านฝายมูล อำเภอท่าวังผาในปัจจุบัน - ได้รับการคุ้มครองจากเจ้าเมืองน่าน แลกกับการส่งแรงงาน - ชุมชนรอบด้านจะเป็นคนน่าน และคนไทลื้อ 	<ul style="list-style-type: none"> - การเมือง - เป็นส่วนหนึ่งของการปกครองโดยเจ้าผู้ครองนครน่าน - เศรษฐกิจ สังคม 1. ทำนาปลูกข้าว ปลูกข้าวไร่ ส่วนหนึ่งส่งเข้าคลังหลวง ที่เหลือเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน 2. มีความรู้เชิงช่าง ผู้ชายตีมีด พรี้า 3. ผู้หญิงทอผ้า 4. พ่อค้าวัวต่าง - วัฒนธรรม - วิถีชีวิตเรียบง่าย เพื่อการยังชีพเป็นหลัก 	<ul style="list-style-type: none"> - ชาวลาวพวนและชุมชนใกล้เคียงได้ถูกเกณฑ์มาสร้างฝายเพื่อส่งน้ำเข้านาหลวงของเจ้าเมืองน่าน การขุดลำเหมืองหินซึ่งใช้เวลานานหลายปี - ยุคนี้การบริหารเหมืองฝายเป็นแบบผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง - ผู้นำในการจัดสรรน้ำเรียกว่าตำแหน่ง “แสน หรือ พญา” - จัดสรรน้ำเพื่อปลูกข้าวเป็นหลัก - ตัวฝายเป็นฝายไม้ถมด้วยดิน - แสน หรือ พญามีหน้าที่ควบคุมการซ่อมแซมฝายและลำเหมือง

บุคลากรปกครอง	การตั้งถิ่นฐานชุมชนไทยพวน	ลักษณะทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม	บทบาทเหมืองฝาย
<p>ยุคที่สอง</p> <p>รัฐไทยกับการ</p> <p>ครอบครอง</p> <p>ทรัพยากร</p> <p>พ.ศ. 2472-2515</p>	<p>- ชาวไทยพวนเริ่มรับเอาแนวทางการพัฒนาจากรัฐไทย และปรับตัวให้เข้ากับรัฐไทยเพื่อรับสิทธิประโยชน์ต่างๆ จากรัฐไทย</p> <p>- ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนผู้ใช้้ำน้ำและหน่วยงานราชการคือการช่วยเหลือในด้านงบประมาณ</p>	<p>- การเมือง</p> <p>เมืองน่านได้ถูกประกาศเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย</p> <p>- เศรษฐกิจ สังคม</p> <p>อาชีพหลักยังคงเป็นการทำนาปลูกข้าว แต่หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง ชาวพวนไม่ต้องส่งส่วยเป็นข้าวเข้าหาจหลวงอีกต่อไปและเริ่มได้รับการส่งเสริมด้านเงินทุนเพื่อปลูกพืชเชิงพาณิชย์ทำให้เริ่มมีการจ้างงานในภาคการเกษตร</p> <p>- วัฒนธรรม</p> <p>เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย รับเอาระบบการศึกษาของไทย</p>	<p>- ก่อตั้งสมาคมชลประทานราษฎร กลุ่มผู้ใช้้ำน้ำเหมืองฝายน้ำย่างลูกที่ 1</p> <p>- โครงสร้างฝายเป็นคอนกรีต</p> <p>- การส่งน้ำเป็นแบบตลอดเวลา</p> <p>- มีนายฝายเป็นผู้จัดการน้ำ และการซ่อมบำรุงเหมืองฝาย</p> <p>- ระบบเหมืองฝายมีความสำคัญต่อชุมชนทั้งในด้านการใช้้ำน้ำและการดูแลป่าต้นน้ำและพื้นที่ต้นน้ำ</p> <p>- ระบบเหมืองฝายสามารถเรียกกรมแรงงานเพื่อการซ่อมบำรุงฝายและลำเหมืองได้อย่างเต็มที่</p> <p>- นายฝายเป็นผู้ที่รับผิดชอบสำคัญในกลุ่มผู้ใช้้ำน้ำ เป็นที่ยอมรับนับถือ</p>

ยุคการปกครอง	การตั้งถิ่นฐานชุมชนไทยพวน	ลักษณะทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม	บทบาทเหมือนผาย
<p>ยุคที่สาม การรื้อฟื้นวัฒนธรรมไทยพวนบ้านฝายมูล พ.ศ. 2516-ปัจจุบัน</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ชุมชนไทยพวนบ้านฝายมูลได้รับรู้ถึงชาวไทยพวนในจังหวัดอื่นๆ ของไทย - จัดตั้งสภาวัฒนธรรมไทยพวนบ้านฝายมูล - รื้อฟื้นวัฒนธรรมของชุมชนเพื่อเป็นจุดแข็งในการเข้าถึงทรัพยากรและความชอบธรรมในการควบคุมการใช้ 	<ul style="list-style-type: none"> - การเมือง - การส่งเสริมด้านต่างๆ จากภาครัฐ เช่น แหล่งทุน การพัฒนาด้านอื่นๆ - เศรษฐกิจ สังคม - มีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพต่างๆ เช่น กลุ่มสหกรณ์ กลุ่มตีเหล็ก กลุ่มแม่บ้าน ฯลฯ - วัฒนธรรม - เริ่มรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ไทยพวน - สร้างอนุสาวรีย์ กำแพงบรรพชน และเรือนไทยพวน 	<ul style="list-style-type: none"> - มีการเปลี่ยนแปลงการส่งน้ำเพราะปริมาณน้ำมีไม่เพียงพอในบางช่วงเวลา - เปลี่ยนรูปแบบการระดมแรงงานแบบเอาแรงมาเป็นการทำงาน - มีกฎระเบียบเพิ่มเติมมากขึ้น - บทบาทของระบบหม้อฝายเริ่มลด - ความสำคัญลงเพราะคนรุ่นใหม่ให้ความสำคัญในด้านเกษตรลดลง

จากตารางที่ 5.1 ผู้เขียนได้ใช้เหตุการณ์สำคัญๆ ที่เป็นจุดเปลี่ยนของแต่ละยุคสมัย โดยวิเคราะห์จากบริบททุกด้านที่เกี่ยวข้องกับชุมชนและองค์กรเหมืองฝาย การเริ่มต้นยุคแรกคือตั้งแต่เริ่มตั้งถิ่นฐานของชาวไทยพวนในเมืองน่าน อดีตการจัดการน้ำ การจัดสรรน้ำขององค์กรเหมืองฝายที่มีความสัมพันธ์แบบผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง

ยุคแรกแบ่งเป็นยุคที่สองเพราะการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากเจ้าผู้ครองนครน่านมาเป็นรัฐชาติไทยทำให้เกิดการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำและก่อตั้งเป็นสมาคมผู้ใช้น้ำชลประทานราษฎร์ มีนายฝายเป็นผู้ดูแลกิจการทุกอย่างเกี่ยวกับเหมืองฝาย องค์กรการจัดการน้ำเหมืองฝายเป็นการจัดการร่วมกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำ เพื่อการเกษตรแบบยังชีพมากกว่าการเกษตรเชิงพาณิชย์

จากยุคที่สอง แบ่งเป็นยุคที่สาม เนื่องมาจากการส่งเสริมเศรษฐกิจ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เศรษฐกิจดีขึ้น คนอพยพออกนอกพื้นที่ ไปทำงานภายนอกมากขึ้น สะสมทุนมากขึ้น การทำงานภายนอกได้รับการยอมรับมากกว่าการทำเกษตรในชุมชนและได้รับเงินมากกว่า

ปัจจัยแรกที่ทำให้องค์กรเหมืองฝายเปลี่ยนแปลงไปคือ ไม่สามารถระดมแรงงานมาทำงานเหมืองฝายได้เช่นในอดีต ทำให้มีการประชุมตกลงเก็บเงินค่าน้ำเพิ่มเพื่อนำมาจ้างคนทำงานขุดลอกเหมืองฝาย แต่เดิมก็มีการเก็บเงินจากสมาชิก แต่เพื่อนำไปใช้ในการเลี้ยงฝาย หรือ จัดซื้อวัสดุอุปกรณ์บางอย่างที่สมาชิกไม่สามารถนำมาได้ ไม่ได้นำมาเพื่อจ้างแรงงานขุดลอกเหมืองฝาย การที่ไม่สามารถระดมแรงงานเพื่อทำงานเหมืองฝายได้เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญขององค์กร สมาชิกเพียงแต่จ่ายเงินเพื่อแลกกับการได้น้ำใช้ ไม่ต้องลงแรงทำงานเหมือนเช่นในอดีต การมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการการใช้น้ำเริ่มลดน้อยลง เพราะเพียงแต่จ่ายเงินก็ได้น้ำใช้เช่นเดิม ปล่อยให้หน้าที่การทำงานจัดการน้ำเป็นของคณะกรรมการบริหาร นายฝาย นายเหมือง หน้าที่ที่สำคัญของสมาชิกก็คือการเลือกตั้งนายฝาย นายเหมืองประจำหมู่บ้าน ซึ่งทั้งสองตำแหน่งนี้ จะมีระยะเวลาที่นานมาก 5 – 10 ปี เป็นอย่างน้อย

5.2 ลักษณะโครงสร้างทางกายภาพ

ลักษณะโครงสร้างทางกายภาพของฝายกั้นลำน้ำย่างลูกที่ 1 ในอดีตตั้งแต่ครั้งเริ่มสร้างสร้างเป็นฝายไม้ถมด้วยดิน ใช้เทคโนโลยีการสร้างแบบดั้งเดิม ทำให้โครงสร้างทางกายภาพไม่ค่อมั่นคงแข็งแรงนัก ซึ่งก็ประสบปัญหาการพังทลายทุกปีในช่วงน้ำหลาก เพราะไม่สามารถต้านทานความแรงของกระแส น้ำได้ ก่อนถึงฤดูการทำนา จะต้องมีการซ่อมแซม โดยการระดมแรงงานของเกษตรกรผู้ใช้น้ำทุกปี

ต่อจากนั้นประมาณปี พ.ศ. 2475 กลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำได้ร่วมกันสร้างฝายไม้ โดยใช้ไม้เนื้อแข็งขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 นิ้ว ยาว 4 เมตร จำนวนประมาณ 100 ท่อน แต่ละท่อนจะเจาะรู 3 รู แล้วใช้ไม้เนื้อแข็งเส้นผ่าศูนย์กลาง 2 นิ้ว ยาว 1.50 เมตร

เมื่อปี พ.ศ. 2505 คณะกรรมการเหมืองฝาย พร้อมด้วยเกษตรกรทั้ง 3 ตำบล ได้ร่วมมือร่วมใจกันสร้างฝายคอนกรีตเสริมเหล็ก ขนาดเส้นฝายหนา 6 เมตร กว้าง 6 เมตร ยาว 42 เมตร งบประมาณที่ใช้ในการก่อสร้างฝายได้รับความร่วมมือจากคณะกรรมการและเกษตรกรที่ได้รับผลประโยชน์จากฝายแห่งนี้ โดยคิดเป็นไร่ละ 15 บาท รวมได้เงินทั้งสิ้น 60,000 บาท (หกหมื่นบาทถ้วน) นำมาก่อสร้างพร้อมทั้งขอแรงงานจากชาวนาดำเนินการก่อสร้าง การก่อสร้างจึงสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ซึ่งในการก่อสร้างฝายครั้งนี้ไม่ได้รับเงินงบประมาณจากราชการแต่ประการใดเลย นับตั้งแต่การก่อสร้างฝายเมื่อปี พ.ศ. 2505 จนถึงปัจจุบัน ก็ได้มีการซ่อมแซมเสริมสันฝายมาเป็นประจำทุกๆปี โดยอาศัยเงินจากชาวนาเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีบ้างที่ได้รับเงินจากราชการมาซ่อมแซม เช่น เงินกองทุนส่งเสริมและพัฒนาชนบท และ เงินกองทุนส่งเสริมชุมชนเข้มแข็ง แต่ก็ไม่มากนัก¹

ตารางที่ 5.2 ตารางโครงสร้างของฝาย

ปี	กิจกรรม
พ.ศ. 2377	สร้างฝายลูกที่ 1 (ฝายน้ำข้าง) ลักษณะเป็นฝายไม้ถมด้วยดิน
พ.ศ. 2475	สร้างฝายลูกเดิมให้มีความคงทนแข็งแรงขึ้น โดยใช้ไม้เนื้อแข็ง เพื่อลดการซ่อมแซมบำรุงรักษา
พ.ศ. 2505	สร้างฝายคอนกรีตเสริมเหล็ก ขนาดเส้นฝายหนา 6 เมตร กว้าง 6 เมตร ยาว 42 เมตร

ในปัจจุบัน โครงสร้างทางกายภาพของฝายลูกที่ 1 นี้มีความคงทนแข็งแรง โดยได้มีการเสริมสันฝายและบำรุงรักษามาโดยตลอด ภายหลังจากที่ได้ก่อสร้างฝายคอนกรีตเสริมเหล็ก ในปี พ.ศ. 2505 คณะกรรมการบริหารเหมืองฝายน้ำข้างลูกที่ 1 ได้ระดมเงินทุนและแรงงานของชาวนาผู้ใช้น้ำจาก 3 ตำบลเพื่อซ่อมบำรุงทุกปี โดยรวมไปถึงสร้างสันเหมืองคอนกรีต และประตูระบายน้ำให้มีความมั่นคงแข็งแรง สามารถใช้งานได้เป็นอย่างดีมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

¹ ที่มา : สภาวัฒนธรรมไทยพวนบ้านฝายมูล ตำบลป่าคา อำเภอน้ำขุ่น จังหวัดน่าน, 2544 “ประวัติไทยพวนบ้านฝายมูล” (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) หน้า 29-32

ในอดีตการก่อสร้างฝายคอนกรีตต้องใช้งบประมาณในการก่อสร้างค่อนข้างมาก และการขอรับงบประมาณจากหน่วยงานราชการค่อนข้างล่าช้า กลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำไม่สามารถที่จะรอรับงบประมาณจากทางราชการได้ เพราะเกษตรกรต้องทำนาปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชีพทุกปี การที่ฝายลูกที่ 1 นี้เป็นฝายที่สามารถส่งน้ำไปให้กับเกษตรกรเป็นจำนวนมากเพื่อใช้ในการปลูกข้าว การรวมตัวอย่างเข้มแข็งของเกษตรกร ทั้งในด้านการระดมแรงงาน ระดมทุนในการจัดซื้อวัสดุ อุปกรณ์ในการก่อสร้างฝายได้แสดงให้เห็นถึงศักยภาพและความร่วมแรงร่วมใจกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 5.1 ฝายน้ำย่างลูกที่ 1 และลำเหมืองหิน

ฝายปัจจุบันสร้างด้วยคอนกรีต และลำเหมืองหินที่สร้างขึ้นตั้งแต่อดีต

อุปกรณ์ที่นำมาใช้ในการสร้างฝายนั้น ในอดีตชาวนาผู้ใช้น้ำจะต้องนำมา คือ ทราย 1 ไร่ ต่อ หิน 1 ก้อน, ทราย 1 ถัง, ไม้ท่อน 1 ท่อน และอุปกรณ์ต่างๆ ในการสร้างฝายและขุดลอกลำเหมือง เช่น มีด จอบ เสียม และ บั้งก็ เป็นต้น การสร้างฝายในอดีตจะใช้อุปกรณ์ที่มีอยู่ในพื้นที่มาสร้าง โดยกลุ่มผู้ใช้น้ำจะเป็นผู้หามา ซึ่งอุปกรณ์ต่างๆก็ได้มาจากธรรมชาติ ทำให้ไม่มีความคงทนถาวร และพังเสียหายไปตามกาลเวลา และในช่วงน้ำหลาก โดยเฉพาะในช่วงที่ยังเป็นฝายไม้ต้องซ่อมแซมทุกปี ต่อมาการเปลี่ยนแปลงจากฝายไม้มาเป็นฝายคอนกรีตส่วนหนึ่งก็มาจากการที่ไม่มีไม้ให้สามารถ

นำมาใช้ทำฝายได้ สาเหตุที่ไม่มีไม้ทำฝายเพราะว่า การประกาศเขตป่าสงวน ทำให้ไม่สามารถตัดไม้ได้ ไม้ไม่เพียงพอต่อการสร้างฝาย²

โครงสร้างทางกายภาพของฝายในอดีตจะเป็นฝายไม้ เมื่อเวลาที่ปริมาณน้ำมีน้อยก็สามารถที่ไหลลงไปตามด้านล่างทางปลายน้ำได้ ทำให้พื้นที่ท้ายน้ำสามารถใช้น้ำที่มีอยู่ได้ต่อไปแต่เมื่อเปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตแล้ว ในฤดูแล้งปริมาณน้ำน้อยและทำให้ไม่สามารถไหลลงไปตามด้านล่างได้ ทำให้กระแสน้ำนิ่งและต้องรอนจนกว่าจะถึงฤดูฝนกระแสน้ำจึงจะไหลต่อไปได้ นอกจากนี้การที่คณะกรรมการบริหารเหมืองฝายได้วางแผนของงบประมาณจากกรมชลประทานเพื่อทำลำเหมืองคอนกรีต อาจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในลำดับต่อไปคือ เรื่องการใช้แรงงานในการขุดลอกลำเหมือง อาจไม่ต้องมีอีกต่อไป หรือ ระยะเวลาในการขุดลอกลำเหมืองก็จะยาวนานไปด้วย

ลักษณะทางกายภาพของการชลประทานดั้งเดิมนั้น มีการสร้างฝายขวางกั้นลำน้ำ โดยการใช้ไม้เนื้อแข็งและไม้ไผ่ เพื่อยกระดับน้ำในลำน้ำให้สูงขึ้นจนสามารถไหลเข้าสู่ลำเหมืองได้ โดยลำเหมืองจะขุดไปตามแนวความสูงของภูมิประเทศ (Contour) และการไหลของน้ำในลำเหมืองจะใช้แรงดึงดูดของโลกบังคับให้น้ำไหลเข้าสู่แปลงนา (สาโรจน์ แวมณี, 2541)

ลักษณะทั่วไปขององค์กรชลประทานเหมืองฝาย โดยใช้ข้อสรุปของ Coward (1980) อ้างใน (สาโรจน์ แวมณี, 2541) เป็นต้นแบบเปรียบเทียบ ซึ่งใช้แนวคิดแบบวัฒนธรรมเชิงอุดมคติ

ความเป็นผู้นำที่สามารถรับผิดชอบ ในหน้าที่ได้ (Accountable Leadership) องค์กรชลประทานเหมืองฝายดำรงอยู่ได้เพราะกลุ่มผู้ใช้น้ำร่วมกันทำกิจกรรมทุกอย่างของกลุ่มเป็นอย่างดี และ กลุ่มมีการเลือกตั้งผู้นำกันเอง จ่ายค่าตอบแทนให้กับผู้นำ และ ขนาดพื้นที่เล็ก แต่ในการศึกษาของสาโรจน์นั้น นอกจากลักษณะดังกล่าวแล้ว ยังพบว่า กลุ่มจะต้องออกไปปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มองค์กรอื่นๆ ภายนอกพื้นที่ด้วย ทั้งในระดับเดียวกันและที่เหนือกว่า เพื่อให้กิจกรรมของกลุ่มดำเนินไปด้วยดี มีการพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอกมากขึ้น

หลักการพื้นฐานขององค์กรชลประทานเหมืองฝาย

การสร้างคุณภาพระหว่างสิทธิกับหน้าที่ : องค์กรเหมืองฝายจะต้องจัดการกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม ซึ่งสิทธิและผลประโยชน์ของปัจเจกบุคคล ต้องสมดุลกับหน้าที่และความรับผิดชอบของบุคคลนั้น โดยหลักการคือ ใคร ใช้น้ำมาก (สิทธิ) ต้องทำงานขุดลอกลำเหมืองมาก (หน้าที่) โดยมีอัตราค่าธรรมเนียมแรงงานจากสมาชิกผู้ใช้พื้นที่ชลประทานอย่างชัดเจนและเป็นธรรม

² สัมภาษณ์นายประสาธ ชัยมิ่ง เลขานุการเหมืองฝายน้ำอ่างลูกที่ 1 บ้านฝายมูล วันที่ 22 มีนาคม 2547

ผู้นำองค์กรเหมืองฝายเลือกตั้งมาจากสมาชิกภายในองค์กร : โดยเป็นการเลือกตั้งเสรี ที่ผู้เลือกตั้ง ซึ่งเป็นชาวนาผู้ใช้น้ำจากเหมืองฝายนั้น เป็นผู้เลือกตั้งเอง ผู้นำจะต้องเป็นสมาชิกขององค์กรด้วย ซึ่งผู้นำองค์กรจะได้รับการยอมรับเป็นเอกฉันท์จากผู้ใช้น้ำ

การตัดสินใจร่วมกันและการพึ่งพาตนเองของท้องถิ่น : โครงสร้างขององค์กรเหมืองฝายและตำแหน่งผู้นำ ตั้งอยู่บนฐานของความเป็นประชาธิปไตย และความชอบธรรมของผู้นำผู้ได้รับการเลือกตั้ง ซึ่งอำนาจในการตัดสินใจหาความขัดแย้งของกลุ่ม จึงเป็นที่ยอมรับของเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐในระดับท้องถิ่นในระดับหนึ่ง ซึ่งถือว่ามิพลังอำนาจในการพึ่งพาตนเองได้ในระดับท้องถิ่น (สารโรจน์ แวมณี, 2541)

การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายเป็นระบบการจัดการน้ำที่มีมายาวนานกว่า 700 ปี เป็นการจัดการน้ำร่วมกันของชุมชน โดยมีองค์กรการจัดการน้ำอย่างเป็นระเบียบแบบแผน มีพื้นฐานการจัดการที่คำนึงถึงผลประโยชน์ของสมาชิกภายในกลุ่ม ให้ได้รับประโยชน์เท่าเทียมกัน โดยพัชรียากล่าวว่า การจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนนั้นบ่งบอกถึงอำนาจในการตัดสินใจของชุมชน โดยการจัดการทรัพยากรน้ำของท้องถิ่นที่เป็นปัจจัยที่สำคัญในการผลิตของชุมชน

การจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝายเป็นการจัดการน้ำร่วมกันของชุมชน โดยมีน้ำเป็นทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน ซึ่งในชุมชนภาคเหนือนี้เรียกว่า สิทธิหน้าหมู่ หรือ สิทธิชุมชน โดยชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ได้ การใช้ทรัพยากรคือสิทธิการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างเป็นธรรม ภายใต้เงื่อนไขและข้อกำหนดที่ตกลงร่วมกัน ซึ่งถือได้ว่าเป็นวิถีคิดพื้นฐานในวัฒนธรรมของภาคเหนือนานาน ชุมชนแต่ละชุมชนจะมีคณะกรรมการเหมืองฝายเป็นผู้บริหารจัดการน้ำ และน้ำในลำเหมืองที่ถูกทดขึ้นมาจะกล่าวเป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชนที่สร้างฝายขึ้นมา (พัชรียา อาจหาญ, 2538)

5.3 การบริหารจัดการองค์กรเหมืองฝาย

ฝายน้ำอย่างลูกที่ 1 นี้ได้ก่อสร้างมาเป็นเวลาหลายร้อยปีแล้ว โดยในอดีตฝายแห่งนี้ทำหน้าที่ส่งบำรุงน้ำให้แก่ที่นา ซึ่งทำนาให้แก่เจ้าเมืองน่าน เรียกว่า “นาเจ้า” โดยมีผู้ปกครองหมู่บ้านในอดีตที่เรียกว่า “แสน” ที่เทียบเท่ากับผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน หรือ “พญา” ที่เทียบเท่ากำนันในปัจจุบัน ทำหน้าที่ดูแลการจัดสรรน้ำ และ การเกณฑ์แรงงานในการซ่อมบำรุงฝายและลำเหมืองในเขตพื้นที่นาเจ้า ซึ่งในปัจจุบัน ได้แก่พื้นที่บริเวณบ้านคอนตัน บ้านป่าเมียง และบ้านคันฮ่าง

ในอดีตนั้นยังไม่ได้มีการจัดตั้งองค์กรการจัดการน้ำเหมืองฝายคงมีแต่ผู้ปกครองในระดับแสนหรือพญาเท่านั้นที่เป็นผู้มีอำนาจในการเรียกเกณฑ์แรงงานและตัดสินใจหาจากการใช้น้ำหรือลงโทษผู้ฝ่าฝืน หรือกระทำผิดหรือทำความเสียหายให้กับฝายและลำเหมืองเท่านั้น

ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2482 ได้จัดตั้งคณะกรรมการเหมืองฝายเพื่อดำเนินการเกี่ยวกับเหมืองฝาย และได้จัดตั้งบุคคลที่เห็นสมควรเป็นผู้ดูแลเหมืองฝาย เรียกว่า “นายฝาย” ให้เป็นผู้ควบคุมดูแลประสานงานกับคณะกรรมการเหมืองฝาย

จากบันทึกการประชุมที่มีอยู่อย่างเป็นทางการ เริ่มมาตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2514 โดยใช้ชื่อเรียกว่า “การประชุมใหญ่สมาคมชลประทานราษฎร อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน” โดยคณะกรรมการเหมืองฝายประกอบด้วย กรรมการบริหาร กรรมการฝายจัดการ และ กรรมการฝายตรวจผลงาน

กรรมการบริหาร ประกอบด้วย ประธานกรรมการ รองประธานกรรมการ กรรมการ เลขานุการ ผู้ช่วยเลขานุการ และ เภรัญญิก ซึ่งกรรมการบริหารจะมาจาก กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของตำบลป่าคา ตำบลตาลชุม และ ตำบลศรีภูมิ หน้าที่ของกรรมการบริหารคือ เป็นฝายปกครอง เสนอแนะแนวทางการทำงานและจัดทำโครงการบูรณะ ซ่อมแซม ฝาย ลำเหมือง เช่น โครงการเสริมสันฝาย ทำลำเหมืองคอนกรีต โดยมีหน้าที่จัดทำโครงการและ ประสานงานกับหน่วยงานราชการ คือ อำเภอ กรมชลประทานจังหวัดน่าน เป็นเหมือนตัวแทนกลุ่มผู้ใช้น้ำในการติดต่อกับทางราชการ

กรรมการฝายจัดการประกอบด้วย นายฝาย ผู้ช่วยนายฝาย เลขานุการ โดยนายฝายจะมาจากการเลือกตั้งของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ผู้ช่วยนายฝาย 2 ตำแหน่งโดยการแต่งตั้งจากนายฝาย และผู้ช่วยนายฝายซึ่งมาจากแต่ละหมู่บ้าน จำนวนหมู่บ้านละ 1 ท่าน และมาจากการเลือกตั้งของแต่ละหมู่บ้าน และเลขานุการ มีหน้าที่จดบันทึกการประชุม หน้าที่ของกรรมการฝายจัดการคือ เป็นฝายปฏิบัติงาน ดูแลกิจการทุกอย่างของเหมืองฝาย ติดต่oprสานงานกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ

กรรมการฝายตรวจผลงาน จะมาจากการเลือกตั้ง จำนวน 3 ท่าน มีหน้าที่ในการตรวจสอบการทำงานของกรรมการฝายจัดการ ซึ่งกรรมการฝายตรวจผลงานนี้ ตั้งขึ้นในระยะแรกของการก่อตั้งกลุ่ม แต่ในระยะต่อมาก็ไม่มีการตั้งกรรมการชุดนี้ คงเหลือไว้เพียงกรรมการ 2 ชุดเท่านั้น คือ กรรมการฝายบริหาร และ กรรมการฝายจัดการ

การประชุมจะจัดขึ้นเฉลี่ยปีละ 2 ครั้ง ในช่วงเดือนเมษายน ก่อนฤดูการทำนา เพื่อเริ่มงานขุดลอกลำเหมือง ซ่อมแซมฝาย โดยประชุมตกลงเรื่องบัญชีเหมืองฝาย และวาระอื่นๆ และครั้งที่สอง เมื่องานขุดลอกลำเหมืองแล้วเสร็จ หลังงานจัดพิธีเลี้ยงผีฝาย เพื่อสรุปการดำเนินงาน ค่าใช้จ่าย ซึ่งการประชุมทั้งสองครั้งนี้จะมีการจดบันทึกและเชิญกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมาเป็นประธานการประชุม ซึ่งเป็นทางการ แต่จะมีการประชุมนอกรอบของคณะกรรมการแต่ละหมู่บ้าน ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติงานในระหว่างฤดูทำนา หากว่ามีปัญหาใหญ่ๆ และ หลังจากฤดูเก็บเกี่ยวข้าวแล้วเสร็จ ซึ่งจะประชุมเพื่อแบ่งสรรปันส่วนข้าวเปลือกที่ได้จากกลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยมีการกำหนดวาระการประชุมทุกครั้ง โดยมีวาระดังต่อไปนี้ 1. แลกผลงานหรือผลการดำเนินงานปีที่ผ่านมา 2. แจ้งยอดเงิน รายรับ รายจ่ายของ

สมาคมเหมืองฝาย 3. วาระอื่น ๆ เช่น โครงการซ่อมบำรุงเหมืองฝาย, เลือกตั้งคณะกรรมการ, ปัญหาที่ต้องมีการตกลงร่วมกัน เป็นต้น

ในการประชุมทุกครั้ง จะมีการลงรายชื่อผู้เข้าร่วมประชุม โดยมีการระบุตำแหน่ง หมู่บ้าน ด้วยทุกครั้ง ซึ่งในปีแรกๆ ที่มีการประชุม ผู้เข้าร่วมประชุมจะมีจำนวนมาก แต่ในช่วงปีหลังๆ มีจำนวนลดน้อยลง

ภาพที่ 5.2 การประชุมคณะกรรมการเหมืองฝาย

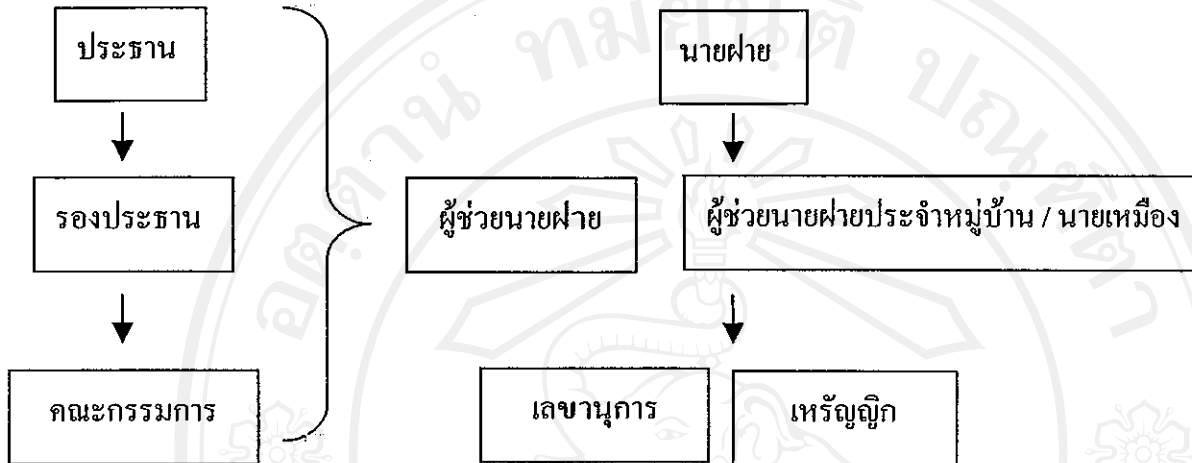

การประชุมคณะกรรมการเหมืองฝายในปัจจุบัน จะมีเพียงนายเหมืองจากทุกบ้านที่รับน้ำจากฝาย กำนันและผู้ใหญ่บ้านจาก 3 ตำบลที่รับน้ำจากฝาย ซึ่งแตกต่างจากในอดีตที่การประชุมจะประกอบด้วยกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งหมด แต่ในกรณีที่มิวาระที่สำคัญมากๆ ที่ต้องการการตัดสินใจ ก็จะเรียกประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งหมดเพื่อขอมติของกลุ่มในการดำเนินงาน

คณะกรรมการเหมืองฝายในปัจจุบันมีชื่อที่เป็นทางการว่า “คณะกรรมการบริหารเหมืองฝายน้ำย่าง” หน้าที่ของคณะกรรมการบริหารเหมืองฝายคือ ควบคุม ดูแล รักษาและดำเนินการให้การใช้น้ำจากเหมืองฝายมีความเป็นธรรมและเกิดประโยชน์แก่ชาวนาผู้ใช้น้ำให้มากที่สุด ปัจจุบันโครงสร้างหลักของคณะกรรมการบริหารเหมืองฝายประกอบด้วย คณะกรรมการที่ปรึกษา มีกำนันทั้ง 3 ตำบลคือ ตำบลป่าคา ศรีภูมิและตาลชุมเป็นที่ปรึกษา ส่วนคณะกรรมการบริหารเหมืองฝายประกอบด้วย นายฝาย ผู้ใหญ่บ้านและผู้แทนชาวนาในพื้นที่ทำนาที่ใช้น้ำย่างทั้ง 3 ตำบลเป็นกรรมการ และเลขานุการเป็นผู้จัดบันทึกการประชุม ดูแผนภูมิที่ 5.1

แผนภูมิที่ 5.1 โครงสร้างขององค์กรเหมืองฝายน้ำอ่างลูกที่ 1 บ้านฝายมูล

คณะกรรมการบริหารเหมืองฝาย

งานศึกษาเรื่อง “หมู่บ้านกับศักยภาพในการจัดการทรัพยากร : กรณีศึกษาการจัดการกลุ่มน้ำชุมชนภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ (2538) ของชูศักดิ์ วิทยาภัก ได้ให้คำนิยามถึงทรัพยากรส่วนรวมว่า ไม่ใช่เป็นเพียงองค์ประกอบทางกายภาพหรือวัฒนธรรมชาติ แต่หมายถึงโครงสร้างของสิทธิและหน้าที่ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร และความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรนั้นๆ โดยที่สถาบันทางสังคมเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ทรัพยากร สถาบันในที่นี้หมายถึง กฎกติกาที่สังคมสร้างขึ้น เพื่อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนกับทรัพยากร ตลอดจนเพื่อใช้ในการแปรผลประโยชน์มาอยู่ในครอบครองและกลายเป็นกรรมสิทธิ์ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2543) ซึ่งการจัดการทรัพยากรน้ำซึ่งถือเป็นทรัพยากรส่วนรวมผ่านองค์กรการจัดการน้ำเหมืองฝาย จึงเป็นระบบการจัดการที่เป็นหลักประกันความมั่นคงแก่ชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ

5.4 บทบาท อำนาจหน้าที่ของคณะกรรมการเหมืองฝาย และกลุ่มผู้ใช้น้ำ

การดูแลฝายกั้นน้ำในอดีตเป็นหน้าที่ของ แสน หรือ พญาที่ได้รับมอบอำนาจจากเจ้าเมืองน่านให้ดูแลจัดสรรน้ำเข้านาของไพร่ เพื่อทำการเพาะปลูกข้าวส่งให้กับเจ้าเมืองน่าน และส่วนที่เหลือก็เก็บไว้บริโภคในครัวเรือน แสน หรือ พญา มีหน้าที่เกณฑ์แรงงาน ควบคุม การซ่อมบำรุงเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพใช้งานได้ ยัง ไม่ได้มีการจัดตั้งเป็นคณะกรรมการเหมืองฝาย หรือ มีการรวมตัวของกลุ่มผู้ใช้น้ำเช่นในปัจจุบัน

ภายหลังจากที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของเมืองน่าน มาเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย ก็ได้มีการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำจากเหมืองฝายลูกนี้ ตั้งเป็นสมาคมชลประทานราษฎร์อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน มีการแบ่งหน้าที่การทำงานระหว่างกลุ่มผู้จัดการและกลุ่มผู้ใช้น้ำตามสิทธิและหน้าที่ของแต่ละส่วน

การจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรเหมืองฝายบ้านฝายมูล เป็นการจัดการในระดับชุมชนซึ่งบทบาท อำนาจหน้าที่และค่าตอบแทนของคณะกรรมการเหมืองฝายและกลุ่มผู้ใช้น้ำเป็นไปในระดับที่ไม่ซับซ้อนมากนัก เหมาะสมกับความสัมพันธ์ของชุมชนกลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยมีดังต่อไปนี้

1) บทบาท อำนาจหน้าที่และค่าตอบแทนของคณะกรรมการเหมืองฝาย

1.1) นายฝาย ทำหน้าที่เป็นผู้นำคณะกรรมการฝายบริหารจัดการ นายฝายจะเป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับ นับถือจากกลุ่มผู้ใช้น้ำ และในชุมชนบ้านฝายมูล มีความเสียสละ มีประสบการณ์ในการทำงานเหมืองฝายมาก่อน เช่น เคยเป็นผู้ช่วยนายฝายมาก่อน หรือเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านมาก่อนซึ่งตำแหน่งนายฝายนี้จะได้รับการเลือกโดยกลุ่มผู้ใช้น้ำจาก 3 ตำบล นายฝายในแต่ละรุ่นจะดำรงตำแหน่งเป็นเวลานาน และไม่มีการเปลี่ยนแปลงจนกว่านายฝายคนเก่าจะลาออก หรือชราภาพมากจนไม่สามารถทำงานได้ เช่นนายฝายคนปัจจุบันนี้ ดำรงตำแหน่งมาเป็นเวลา 20 ปีแล้ว นายฝายจะต้องมีความเป็นผู้นำ และมีอาวุโสสูง โดยนายฝายจะต้องดำเนินงานทุกอย่างเกี่ยวกับเหมืองฝาย ตรวจสอบฝาย ลำเหมือง กำหนดวัน เวลาในการประชุม ในการทำงานขุดลอกเหมืองฝาย กำหนดเครื่องมือที่ใช้ในการทำงานเหมืองฝาย และจัดสรรน้ำให้กับกลุ่มผู้ใช้น้ำอย่างเป็นธรรม ทั้งนี้การทำงานของนายฝายจะไม่ได้รับเงินค่าจ้างในการทำงาน แต่จะได้รับเป็นข้าวเปลือกจากกลุ่มชาวนาผู้ใช้น้ำ ไร่ละ 5 ทะนาน ซึ่งเมื่อนายฝายได้มาแล้วก็จะทำการแบ่งเป็น 3 ส่วน คือให้กับนายฝาย 1 ส่วน ให้กับผู้ช่วย 1 ส่วน และให้กับผู้ช่วยนายฝายประจำหมู่บ้านอีก 1 ส่วน

นอกจากนี้นายฝายในอดีตนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถทางด้านคาถา อาคม เพราะผู้คนสมัยก่อนนั้นมีความเชื่อเรื่องผี อยู่เป็นอันมาก ซึ่งนายฝายคนปัจจุบันนี้ได้เล่าว่า ในการทำงานเหมืองฝายนั้น ต้องเกณฑ์ชาวนาผู้ใช้น้ำมาทำงานเหมืองฝาย ซึ่งนายฝายก็จะมีหน้าที่ดูแล การทำงาน ถ้าหากพบว่าใครทำงานไม่เต็มกำลังความสามารถ นายฝายก็จะต้องว่ากล่าว ตักเตือน ซึ่งอาจทำให้ชาวนาผู้นั้นไม่พอใจ และอาจจะทำอันตรายในด้านที่เรียกว่า ไสยศาสตร์ แก่นายฝายได้ ดังนั้น นายฝายในอดีตต้องสามารถที่จะป้องกันตนเองและครอบครัวให้ได้ด้วย³

³ สัมภาษณ์ นายเกษม สิทธิ ตำแหน่ง นายฝาย บ้านฝายมูล อายุ 57 ปี สัมภาษณ์วันที่ 1 เมษายน 2547

1.2) ผู้ช่วยนายฝ่าย ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยนายฝ่าย ซึ่งนายฝ่ายจะเป็นผู้คัดเลือกผู้ช่วยเอง และอยู่ในบ้านเดียวกันทุกคน ผู้ช่วยมีหน้าที่ทำงานตามที่ได้รับมอบหมายจากนายฝ่าย เช่น แจ่งเรียกประชุมกับผู้ช่วยนายฝ่ายประจำหมู่บ้าน ควบคุมการทำงานชุดลอกเหมืองฝาย และ เบิกจ่ายเงินให้กับผู้มาทำงานชุดลอกเหมืองฝาย โดยค่าตอบแทนของผู้ช่วยก็คือข้าวเปลือกที่ได้รับแบ่งจากนายฝ่าย

1.3) ผู้ช่วยนายฝ่ายประจำหมู่บ้าน หรือนายเหมือง มีหน้าที่แจ่งข่าวสารจากการประชุมคณะกรรมการเหมืองฝายให้กับกลุ่มผู้ใช้น้ำในหมู่บ้านตนเองทราบ จัดเก็บเงินค่าน้ำของหมู่บ้านตนเองและนำส่งให้นายฝ่าย เป็นผู้นำกลุ่มผู้ใช้น้ำของแต่ละหมู่บ้าน ในการแจ่งเรื่องต่างๆ ของหมู่บ้านในการประชุมคณะกรรมการเหมืองฝาย และ ช่วยดูแลเรื่องการทำงานชุดลอกเหมืองฝายประจำปี ซึ่งผู้ช่วยนายฝ่ายประจำหมู่บ้านนี้จะได้รับเลือกจากกลุ่มผู้ใช้น้ำของแต่ละบ้านให้มาเป็นตัวแทนในการประชุมกับคณะกรรมการเหมืองฝาย และ ค่าตอบแทนของผู้ช่วยนายฝ่ายประจำหมู่บ้านคือ ข้าวเปลือกที่ได้รับจากเกษตรกร⁴ (แบ่งจากส่วนของนายฝ่าย)

1.4) เลขานุการ มีหน้าที่จัดบันทึกการประชุมประจำปีของคณะกรรมการเหมืองฝาย ซึ่งบางครั้ง เลขานุการและผู้ช่วยนายฝ่ายอาจเป็นคนคนเดียวกัน

2) บทบาท หน้าที่ของกลุ่มผู้ใช้น้ำ

กลุ่มผู้ใช้น้ำคือ เกษตรกรผู้รับน้ำจากเหมืองฝายน้ำอย่างลูกที่ 1 ซึ่งมีจำนวน โดยประมาณ 2,400 ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะปลูกข้าวเป็นหลัก และมีบางส่วนที่หลังจากฤดูเก็บเกี่ยวก็จะปลูกพืชผักชนิดอื่นๆ เช่น กะหล่ำปลี พริก ข้าวโพด ยาสูบ และผักต่างๆ

ในอดีตนั้นผู้ใช้น้ำเหมืองฝายทุกคนมีหน้าที่ต้องมาทำงานซ่อมแซมเหมืองฝาย ชุดลอกลำเหมือง ก่อนถึงฤดูการเพาะปลูกทุกปี หากใครไม่มาทำงานก็ต้องถูปรับเป็นเงิน ซึ่งจำนวนเงินก็จะเพิ่มมากขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจปัจจุบัน แต่ในปัจจุบัน หน้าที่การทำงานต่อเหมืองฝายเปลี่ยนไป ชาวนาผู้ใช้น้ำต้องจ่ายค่าน้ำ ไร่ละ 40 บาท แทนการลงแรงทำงานเหมืองฝาย

นอกจากนี้ผู้ใช้น้ำยังมีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎ กติกาของเหมืองฝาย เช่น การจ่ายค่าน้ำ ห้ามลักน้ำใช้ ห้ามทำคันเหมืองเสียหาย เป็นต้น ซึ่ง ในอดีตนั้น กฎ ระเบียบต่างๆ ยังไม่ได้มีการกำหนดเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นที่ยอมรับ และรู้กัน โดยทั่วไปว่า ฝ่าย ลำเหมืองเป็นของส่วนรวม ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดกระทำการใดๆ ที่ก่อให้เกิดความเสียหาย และทรัพยากรน้ำในอดีตใช้ในการทำนาปลูกข้าวเพื่อยังชีพเท่านั้น ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรก็ยังไม่เกิดขึ้นบ่อยนัก

⁴ สัมภาษณ์ นายลัย คำหว่าง อายุ 60 ปี ตำแหน่ง นายเหมือง บ้านสบหนอง วันที่ 26 เมษายน 2547

หน้าที่ของกรรมการบริหารที่เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในแต่ละตำบล คือประสานงานกับหน่วยงานราชการ สนับสนุนกิจกรรมเหมืองฝายตามคำร้องขอของคณะกรรมการเหมืองฝาย และเป็นฝ่ายสนับสนุน

5.5 การจัดสรรน้ำ

ในอดีตปริมาณน้ำในลำน้ำยังมีปริมาณมาก และใช้น้ำเพื่อการปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว การจัดสรรน้ำในอดีตนั้นไม่เคยประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ ทำให้การจัดสรรน้ำในอดีตไม่มีขั้นตอนที่ยุ่งยาก สามารถปล่อยให้ น้ำไหลไปตามลำเหมืองเข้าสู่ที่นาของเกษตรกรได้ตลอดเวลา และเมื่อถึงเวลาที่ข้าวไม่ต้องการน้ำแล้วก็เพียงแค่ควบคุมและดูแลประตูน้ำหน้าฝายให้อยู่ในสภาพดีสามารถกั้นน้ำไว้ได้เท่านั้น

ในปัจจุบันการจัดสรรน้ำจะแบ่งได้เป็น 2 ช่วงเวลา คือช่วงต้นฤดูฝน และ ช่วงปลายฤดูฝน หรือหลังฤดูการเก็บเกี่ยว ในปัจจุบันประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ เพราะบางปี ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล และการที่เกษตรกรมีการปลูกพืชอื่นๆ หลังจากฤดูการเก็บเกี่ยวทำให้ความต้องการน้ำมีมากขึ้นกว่าในอดีต โดยการจัดสรรน้ำมีลักษณะดังต่อไปนี้

1. ช่วงต้นฤดูฝน ในช่วงนี้ถ้าฝนตกตามฤดูกาล การจัดสรรน้ำจะเป็นแบบให้ไหลไปตามลำเหมือง ซึ่งมีลักษณะทางนิเวศบังคับอยู่ คือน้ำจะไหลจากที่สูง ลงไปที่ต่ำ ซึ่งจะมีการสร้างพังกั้นน้ำอยู่ในระยะทุก 1-2 กิโลเมตรและน้ำก็จะไหลเข้าสู่แปลงนาจากพื้นที่ต้นน้ำไปสู่พื้นที่ท้ายน้ำ ในช่วงต้นฤดูการปลูกข้าวนี้ ต้นข้าวต้องการปริมาณน้ำค่อนข้างมาก จึงมีการปล่อยน้ำแบบตลอดเวลา

2. ช่วงปลายฤดูฝน หรือ หลังฤดูการเก็บเกี่ยว ถ้าหากในช่วงนี้ฝนทิ้งช่วงเป็นเวลานาน จะทำให้ปริมาณน้ำในฝายมีน้อย ทำให้การจัดสรรน้ำจะต้องแบ่งกัน โดยพิจารณาความจำเป็นว่าบ้านใดจำเป็นต้องใช้น้ำมากกว่ากัน และดำเนินการแจ้งให้กับบ้านอื่นๆ ทราบว่าจะให้น้ำบ้านใดก่อนหลัง นอกจากนี้หลังฤดูเก็บเกี่ยว ถ้าเกษตรกรบ้านใดต้องการน้ำเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจต่อไปก็จะได้รับการแบ่งน้ำไป ซึ่งไม่ใช่ทุกหมู่บ้านที่ต้องการน้ำ และปริมาณน้ำในช่วงปลายฤดูฝนก็ไม่สามารถทำให้จัดสรรน้ำแบบปล่อยให้ไหลไปตลอดเวลาได้

การปล่อยน้ำจากฝายจะมีประตูระบายน้ำที่ปิด และเปิด เมื่อต้องการให้น้ำไหลไปสู่เหมืองหลัก ซึ่งจะไหลผ่านบ้านฝายมูลเป็นลำเหมืองแรก และน้ำจะไหลต่อไปลำเหมืองหลักเส้นอื่นๆ ซึ่งแต่ละทางแยกจะมีพังกั้นน้ำให้มีระดับสูงขึ้นเพื่อบังคับให้น้ำไหลไปยังลำเหมืองต่อไป ส่วนการรับน้ำจากลำเหมืองหลักเข้าสู่แปลงนาก็จะมี “ต้างน้ำ” มีหน้าที่วัดปริมาณที่จะเข้าแปลงนาของเกษตรกร ในอดีตนั้นทำจากไม้ไผ่ เจาะรูให้น้ำไหลเข้าแปลงนา ซึ่งนายฝายจะเป็นผู้กำหนดขนาด

ของต้งน้ำตามจำนวนที่น้ำที่มีอยู่ของเกษตรกร โดยที่นา 1-2 ไร่ ต้งจะเจาะรูขนาด 1 นิ้ว และถ้าใครมีที่นามาก ต้งน้ำก็จะกว้างมากขึ้นเป็นลำดับ แต่ไม่เกิน 3-4 นิ้ว หากเมื่อเกษตรกรคนใดได้รับน้ำเพียงพอกับแปลงนาของตนเองแล้วก็สามารถปิดต้งน้ำของตนเองได้ แต่ในปัจจุบันได้เปลี่ยนต้งน้ำจากท่อไม้ไผ่ มาเป็นคอนกรีตหล่อเป็นท่อ หรือ เปลี่ยนเป็นท่อพีวีซีทั้งหมดแล้ว เพราะมีความทนทานไม่ต้องเปลี่ยนใหม่ทุกปีและคณะกรรมการก็ไม่ต้องมาตรวจต้งน้ำของแต่ละที่นาทุกๆ ปีเช่นในอดีต แต่ว่าก็มีการตรวจขนาดต้งน้ำหรือท่อพีวีซีอยู่เป็นประจำว่ามีเจ้าของนาคนใดลักลอบเปลี่ยนแปลงหรือไม่

นอกจากนี้การจัดสรรน้ำอย่างไม่เป็นทางการเป็นครั้งคราวก็จะขึ้นอยู่กับพิจารณาของนายฝ่ายเป็นสำคัญ โดยถ้าหากมีการร้องขอจากกลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำบ้านใดว่าต้องการน้ำ ก็จะมาขอที่นายฝ่ายและมีการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ไว้ในกรณีที่การปล่อยน้ำอาจก่อให้เกิดความเสียหายต่อที่นาของผู้อื่น ผู้ร้องขอก็ต้องรับผิดชอบด้วย ซึ่งการจัดสรรน้ำอย่างไม่เป็นทางการนี้ก็ช่วยลดปัญหาการใช้น้ำระหว่างหมู่บ้านได้

ภาพที่ 5.3 ท่อรับน้ำเข้านาในปัจจุบัน

5.6 กฎ ระเบียบ ประเพณีขององค์กรเหมืองฝาย

ในช่วงแรกตั้งแต่มีการสร้างฝายน้ำอย่างลูกที่ 1 เพื่อกักเก็บน้ำและบังคับน้ำเข้าลำเหมืองเพื่อส่งน้ำเข้าแปลงนาไปใช้ในการปลูกข้าว การปลูกข้าวในช่วงแรกยังเป็นไปเพื่อส่งเข้าคลังหลวงเป็นหลักและที่เหลือคือไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือน ประกอบกับปริมาณน้ำที่มีอยู่อย่างเพียงพอต่อการปลูกข้าว กฎระเบียบในการจัดสรรน้ำหรือการระดมแรงงานยังเป็นไปในแบบของผู้ปกครอง

⁵ สัมภาษณ์ นายเกษม สิทธิ ตำแหน่ง นายฝ่าย บ้านฝายมูล อายุ 57 ปี สัมภาษณ์วันที่ 18 มีนาคม 2547

และผู้ถูกปกครอง ซึ่งกฎข้อบังคับที่มีอยู่ก็เพื่อใช้ในการซ่อมบำรุงฝายให้อยู่ในสภาพใช้งาน หรือ ข้อบังคับที่ไม่ให้กระทำการใดๆ ที่อาจก่อให้เกิดความเสียหายต่อลำเหมือง เช่น ห้ามไม่ให้नावัวควายไปเลี้ยงบริเวณคันเหมือง เป็นต้น และได้การจัดสรรน้ำก็คือการปล่อยน้ำไหลตลอดเวลา

5.6.1 กฎ ระเบียบขององค์กรเหมืองฝาย

ตามประวัติของเหมืองฝายที่ผู้เฒ่าผู้แก่บ้านฝายมูลได้ถ่ายทอดเรื่องราวของการรวมกลุ่มกัน จัดตั้งองค์การการจัดการน้ำเหมืองฝายน้ำย่างขึ้นในปี พ.ศ. 2475 โดยมีนายฝายที่ได้รับเลือกจากกลุ่ม ผู้ใช้น้ำเป็นผู้ดูแลกิจการต่างๆ ของเหมืองฝาย ซึ่งช่วงนี้ได้หมดยุคของการปกครองแบบเจ้าขุนมูล นาย เจ้าเมืองแล้ว การจัดการทรัพยากรน้ำจึงเรียกได้ว่าเป็นการจัดการน้ำโดยชุมชนผู้ใช้น้ำ ดังนั้น กฎระเบียบต่างๆ จึงเกิดขึ้นตามมาเพื่อใช้กับกลุ่มองค์กร แต่ว่าก็อยู่บนพื้นฐานการพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน และกันไม่ให้ทรัพย์สินของส่วนรวมเสียหาย ไม่ใช่เพื่อบังคับจิตใจแต่อย่างใด เช่นเรื่อง ห้ามลักเปิด – ปิดน้ำซึ่งจะทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เรื่องการนำวัวควายไปเลี้ยงบริเวณคันเหมือง เรื่องการทำงาน ร่วมกันในการซ่อมบำรุงฝายและคันเหมือง เป็นต้น

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา การพัฒนาด้านต่างๆ เริ่มเข้ามาในพื้นที่มากขึ้น การตัดถนน เข้าสู่อำเภอท่าวังผา การส่งเสริมการพัฒนาทางการเกษตร ทางด้านเศรษฐกิจ การแพร่กระจายทาง วัฒนธรรม การศึกษา สิ่งต่างๆ เหล่านี้ทำให้กฎระเบียบ ข้อบังคับขององค์กรเหมืองฝายน้ำย่างเริ่มมี ข้อกำหนดมากขึ้น โดยมีการตั้งข้อบังคับเกี่ยวกับการปฏิบัติงานเหมืองฝายลูกที่ 1 ขึ้น ซึ่งคาดว่าจะ จะตั้งขึ้นเพิ่มเติมหรือ เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรในปี พ.ศ. 2516 ดังนี้

1. เวลาทำงานให้สมาชิกชวานาไปถึงที่ทำงาน เวลา 9:00 น. เป็นอย่างช้า
2. การทำงานห้ามไม่ให้ส่งเด็กไปทำงาน (อายุไม่ต่ำกว่า 15 ปี)
3. เมื่อมีกำหนดให้จัดทำงานเกี่ยวกับเหมืองฝายขอให้ทำให้เสร็จทันตามกำหนด
4. การไปทำงาน ขอให้ให้นำเครื่องมือไปพร้อม
5. เวลาไปทำงานให้ไปตามแรงงานที่กำหนด
6. การส่งอุปกรณ์ต่างๆ ให้ส่งครบและให้ทันตามกำหนด
7. การแบ่งปันน้ำ เวลาปิด เปิด ให้ปฏิบัติตามกฎข้อบังคับ
8. ผู้ที่ฝ่าฝืนข้อบังคับจะต้องถูกปรับไม่เกิน 300 บาท
9. ค่าบำเหน็จนายฝาย ผู้ช่วยและคณะกรรมการ ช้าวเปลือกไร่ละ 4 ทะนาน
10. ในวันมัดไส้ท่อ ให้ชวานาทำท่อไปรอไว้ ถ้าไม่มีท่อทางคณะกรรมการจะถมปากเหมือง ถ้า มีชาวบ้านขัดขึ้น กรรมการตกลงปรับผู้ที่ฝ่าฝืน ชวานาคนใดไม่เอาท่อมาในวันมัดไส้ต้อง ปรับรายละ 10 บาท
11. ถ้าปรากฏว่าชวานาผู้ใดกั้นลำเหมืองทำให้น้ำเต็มเหมือง ปรับเป็นเงิน

12. ถ้าปรากฏว่ามีชวามาเปลี่ยนแปลงแก้ไข รื้อท่อออกโดยไม่ได้รับอนุญาตจากนายฝ่าย ต้องปรับเป็นเงิน
13. ค่าจ้างแรงงาน ตกลงไว้ละ 40 บาท
14. นายก คือ ที่นาที่ได้รับราชการเว้นไม่ต้องส่งแรงงานและค่าน้ำ ปีนี้มติให้เป็นเช่นเดิม
15. ถ้ามีผู้ใดขโมยเปิดปากลำเหมืองหลังจากวันที่คณะกรรมการกำหนดจะต้องถูกปรับเป็นเงิน ฎุกระเบียบในเรื่องที่มีการปรับเป็นจำนวนเงินจะเพิ่มขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจ หรือค่าเงินที่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งในช่วงปีหลังๆ จะเห็นได้ว่า เงิน เข้ามามีบทบาทในการบังคับใช้ฎุกระเบียบเพิ่มมากขึ้น จำนวนเงินที่ปรับเพิ่มมากขึ้นแสดงให้เห็นถึง การเคารพฎุกระเบียบเริ่มมีปัญหา ต้องใช้เงินเป็นตัววัดมากขึ้นเรื่อยๆ

ฎุกระเบียบนั้นจะมาจากชวามา โดยที่หากว่ามีสาเหตุหรือการกระทำใดที่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อส่วนรวมก็จะกำหนดขึ้นมาเป็นกฎของเหมืองฝาย

5.6.2 ประเพณีการเลี้ยงผีฝาย

ประเพณีการเลี้ยงผีฝายนี้จะจัดขึ้นเป็นประจำทุกปีภายหลังจากการขุดลอกลำเหมือง และซ่อมแซมฝายแล้วเสร็จ ก่อนฤดูการทำนา ซึ่งจะกำหนดวันเลี้ยงผีฝายโดยคณะกรรมการบริหารเหมืองฝาย การเลี้ยงผีฝายนี้ กลุ่มผู้ใช้น้ำจะรวบรวมเงินเพื่อซื้อควายทั้งตัว เป็นๆ เพื่อใช้ในพิธีบวงสรวง ซึ่งการเก็บเงินนี้จะเป็นต่อไร่ ซึ่งจำนวนเงินก็จะเปลี่ยนแปลงไปตามราคาของ เช่นเดิมจะเก็บ ไร่ละ 2 บาท และ 2-3 ปีต่อมาก็จะเก็บเพิ่มขึ้น⁶

ผู้ทำพิธีเลี้ยงผีฝายจะเป็นคน ไทยลื้อบ้านต้นฮ่าง เรียกว่า “ข้าวจ้ำ” ซึ่งทำหน้าที่บวงสรวงผีฝายมาเป็นเวลานานแล้ว ตั้งแต่เริ่มมีการก่อตั้งฝายนี้ ซึ่งครอบครัวของข้าวจ้ำนี้จะสืบทอดต่อกันมาทุกรุ่น พ่อเฒ่า พ่อแก่ที่ทำพิธีก็จะส่งต่อและสืบทอด ไปสู่ลูกหลาน ในครอบครัว ข้าวจ้ำมีหน้าที่จัดเตรียมเครื่องบวงสรวงต่างๆ ประกอบด้วย ไก่ต้ม ขนมต่างๆ หมาก พลู ผลไม้ เหล้า ดอกไม้ ของใช้ในการเลี้ยงผีฝายนี้ ข้าวจ้ำใช้เงินส่วนตัวในการเตรียมของ เพราะข้าวจ้ำจะได้รับการยกเว้นการส่งแรงงานในการซ่อมบำรุงเหมืองฝาย และ ไม่ต้องจ่ายค่าใช้จ่ายต่างๆ ที่เรียกเก็บโดยกรรมการเหมืองฝาย ในการที่ผู้ทำพิธีบวงสรวงผีฝายนี้ต้องเป็นคนที่บ้านต้นฮ่างนั้น นายฝายคนปัจจุบันได้อธิบายว่าเป็นเหมือนการแบ่งหน้าที่การทำงานกันและแบ่งปันผลประโยชน์กัน เพราะว่าตำแหน่งนายฝายจะอยู่ที่บ้านฝายมูล และ ข้าวจ้ำอยู่ที่บ้านต้นฮ่าง ซึ่งข้าวจ้ำจะได้ค่าตอบแทนคือ “นายก” ไม่ต้องทำงานเหมืองฝายและจ่ายค่าน้ำ และหลังจากพิธีบวงสรวง ข้าวจ้ำจะได้ หัวควาย แฉ่งควายทั้ง 4 ข้าง ทาง

⁶ ข้อมูลด้านการเงิน จากบันทึกการประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายน้ำย่างลูกที่ 1

และขึ้นเนื้อบางส่วนไปด้วย ในอดีตเนื้อสัตว์นั้นเป็นแหล่งอาหารที่มีค่ามากสำหรับชาวนา จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งข้าวจ้ำนี้ค่อนข้างมีความสำคัญและเป็นที่ยอมรับพอสมควร

ภาพที่ 5.4 ประเพณีการเลี้ยงผีฝาย

“ข้าวจ้ำ” และคณะกรรมการบางท่านมาช่วยกันฆ่าควายบริเวณหัวฝายเพื่อใช้ในพิธีเลี้ยงผีฝาย

ในอดีตการเลี้ยงผีฝายนั้น ข้าวจ้ำ นายฝาย และกลุ่มผู้ใช้น้ำจะไปรวมกันที่ฝาย ตั้งแต่เวลาประมาณ 5-6 นาฬิกาพร้อมกันนำควายเป็นๆไปด้วยเพื่อทำพิธี โดยข้าวจ้ำจะทำพิธี “ฮับมอบควาย” (ฮับมอบ เป็นภาษาลาว แปลว่ารับมอบของ) ให้กับผีฝาย ผีขุนน้ำ ข้าวจ้ำก็จะกล่าวคำขอต่อผีฝาย ผีขุนน้ำ ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ขอให้ข้าวในนาเจริญงอกงามดี อย่าได้มีแมลงรบกวน ขอให้รักษาเหมืองฝาย และคำดีๆ ต่างๆ นาที่เกี่ยวกับการเพาะปลูกของชาวนา เป็นต้น เมื่อกล่าวคำขอจบก็จะฆ่าควายตรงบริเวณนั้นเลย แล้วข้าวจ้ำจึงนำเนื้อควายไปทำอาหาร ลาบดิบ ต้ม เพื่อนำไปไหว้ที่ศาลผีฝาย พร้อมทั้งไก่ต้ม และของที่เตรียมมา ซึ่งก่อนที่ข้าวจ้ำจะทำพิธีไหว้ที่ศาลผีฝายเสร็จ ห้ามไม่ให้ชาวนาคงคนใดนำไปทำอาหารทานก่อน ต้องรอให้ไหว้ที่ศาลเสร็จก่อน ถ้าใครฝ่าฝืน ถือว่าผิดผี จะต้องโดนปรับด้วย และมีความเชื่อว่าถ้ามีการผิดผี ฝนจะไม่ตกต้องตามฤดูกาล

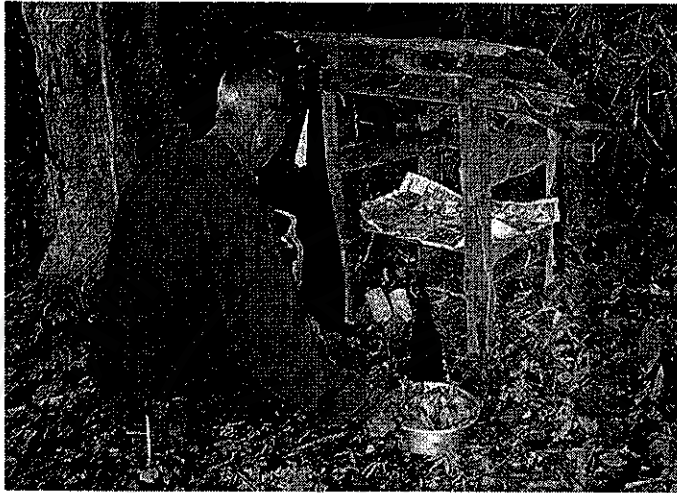
ภาพที่ 5.5 “ข้าวเจ้า” ช่วยกันทำอาหารจากเนื้อควาย

“ข้าวเจ้า”จะเตรียมเครื่องปรุงและอุปกรณ์ในการทำอาหารมาเองเพื่อเตรียมอาหารสำหรับทำพิธีบริเวณฝาย

ข้าวเจ้านั้นจะนำอาหารที่ทำเสร็จแล้วไปที่ศาลฝายซึ่งตั้งอยู่บริเวณหัวฝายทั้งสองด้าน อยู่สูงขึ้นไปเหนือฝาย ก่อนที่จะเริ่มพิธี ข้าวเจ้าจะตัดไม้บริเวณนั้น วัดขนาดยาว 1 วาแล้วเริ่มทำพิธีเลี้ยงฝาย ข้าวเจ้าจะกล่าวถึงอาหารที่นำมาให้ และหยิบข้าวเป็นคำๆ ป้อนไปในศาลฝาย สมมุติว่ากำลังป้อนให้กับฝายกิน ระหว่างป้อนข้าวนั้น ข้าวเจ้าก็จะกล่าวคำพูดที่เป็นมงคลต่างๆนา เช่น ขอคุ้มครองฝาย ให้ข้าวในนาได้ผลผลิตดี ไม่มีแมลงรบกวน เป็นต้น เมื่อป้อนข้าวไปได้สักระยะหนึ่ง ข้าวเจ้าก็จะนำไม้ที่ตัดไว้ในตอนแรกมาวัดอีกครั้ง โดยวัดกับแขนของข้าวเจ้า ถ้าหากว่าไม้สั้นกว่าเดิม เข้ามานิดหนึ่ง แปลว่า ฝายกินอิ่มแล้ว ข้าวเจ้าก็จะหยุดป้อนข้าว และเป็นอันเสร็จพิธี ต่อจากนั้น ชาวนาผู้ใช้น้ำก็จะนำเนื้อควายมาทำอาหารที่ตรงนั้นเลย ชาวนาจะนำพวกเครื่อง พริก เกลือ หอม กระเทียม มาเอง และรับประทานอาหารร่วมกัน

ภาพที่ 5.6 “ข้าวจ้ำ”ประกอบพิธีเลี้ยงผีฝ่าย

ภาพที่ 5.7 “ข้าวจ้ำ”ประกอบพิธีเลี้ยงผีฝ่าย

ข้าวจ้ำจะนำอาหารที่ทำเสร็จแล้วไปป้อนให้กับผีฝ่ายและกล่าวเชิญให้มาทานอาหาร โดยหยิบข้าวและกับข้าววางไว้บนศาลจนอาหารหมด และเมื่ออาหารหมดก็จะนำไม้ที่เตรียมมาวัดความยาวกับแขนตัวเอง ถ้าหากว่ายาวกว่าแขนตนเองแล้วก็แปลว่าผีฝ่ายทานอาหารเสร็จแล้ว

เนื้อควายที่แบ่งสรรปันส่วนนั้นจะแบ่งกันตามจำนวนเงินที่แต่ละหมู่บ้านเก็บมาได้ บ้านไหนมีที่นาที่รับน้ำฝ่ายเยอะก็ต้องออกเงินเยอะ ก็จะได้รับเนื้อเยอะ แต่ในปัจจุบัน ควายมีราคาแพงมากและหายาก จำนวนเงินที่เก็บจากชาวนามาได้ทำให้ไม่สามารถซื้อควายตัวใหญ่ๆ เหมือนเมื่อก่อนได้ ต้องหาซื้อควายตัวเล็กแทน เมื่อเวลาที่ต้องแบ่งเนื้อ ไปตามบ้านต่างๆ จึงไม่เพียงพอ

ปัจจุบันนี้ก็เลยไม่สามารถแบ่งเนื้อให้กับชาวนาผู้ใช้น้ำทุกคนได้ เมื่อฆ่าควายและทำพิธีเสร็จแล้วก็จะนำเนื้อควายไปรวมที่บ้านนายฝ่ายและทำอาหารทานร่วมกันในหมู่คณะกรรมการ ที่ปรึกษาของเหมืองฝาย และส่วนที่เหลือก็จะแบ่งให้คณะกรรมการนำกลับบ้านไป

ความหมายของประเพณีการเลี้ยงผีฝาย ในอดีตนั้น เป็นประเพณีที่จัดขึ้นเพื่อทำการเคารพสักการะต่อผีขุนน้ำ เจ้าป่าเจ้าเขา ผีฝาย ที่คอยปกป้องรักษาฝาย ไม่ให้กระแสน้ำทำความเสียหายต่อตัวฝาย เพื่อขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล น้ำมีเพียงพอต่อการเพาะปลูก ไม่ให้มีปริมาณน้ำมากเกินไปจนทำลายผลผลิตข้าวให้เสียหาย ขอไม่ให้มีแมลงมารบกวนข้าวที่ชาวนาปลูกไว้ นอกจากนี้ประเพณีการเลี้ยงผีฝายยังหมายถึงการมาพบปะกันระหว่างกลุ่มชาวนาผู้ใช้น้ำ เพื่อทำความเคารพต่อผีขุนน้ำ ผีฝาย เพื่อประชุมตกลงกันในเรื่องการดำเนินงานของกลุ่ม ประเพณีการเลี้ยงผีฝายจะต้องฆ่าควายทั้งตัว เพื่อเลี้ยงผีฝาย และหลังจากฆ่าควายแล้ว เนื้อควายจะถูกแบ่ง และแจกจ่ายให้กับกลุ่มผู้ใช้น้ำ ที่มาร่วมงาน และจะทำอาหารรับประทานกันบริเวณนั้นเลย ซึ่งเป็นเหมือนการพบปะกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำ กิจกรรมทำร่วมกัน แสดงถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มผู้ใช้น้ำ นอกจากนี้ชื่อเรียกที่เปลี่ยนไป จากเดิมเรียกว่าเลี้ยงผีฝาย แต่ในยุคปัจจุบันเรียกว่า เลี้ยงเทพยดาเหมืองฝาย ผีฝาย

ความสำคัญของข้าวเจ้า ในอดีต เรียกว่าเป็นการคานอำนาจในการจัดการทรัพยากรน้ำ ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญในการเพาะปลูกข้าวเพื่อส่งจางหลวงและเพื่อยังชีพ แต่ในปัจจุบัน ไม่มีคนรู้จักตำแหน่งนี้ หน้าที่นี้มากนัก การทำงานก็จะทำตามหน้าที่ หรือเพื่อแลกกับการที่จะไม่ต้องจ่ายค่าน้ำ ไม่ต้องส่งแรงงาน และในปัจจุบันจากการที่สัมภาษณ์ข้าวเจ้า เขาบอกว่าตอนนี้ไม่มีนาย ก แล้ว ต้องจ่ายค่าน้ำเหมือนกันหมดซึ่งขัดแย้งกับการให้สัมภาษณ์ของนายฝ่ายที่ว่ายังมีนาย ก อยู่⁷

5.7 การระดมแรงงานเพื่อการซ่อมแซมและบำรุงรักษาเหมืองฝาย

ในยุคที่ยังมีการปกครองแบบผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง การเกณฑ์แรงงานเพื่อการซ่อมแซมและบำรุงรักษาเหมืองฝายจะมาจากกลุ่มชาวนาที่ทำนาเพื่อส่งข้าวเข้าจางหลวง และภายหลังจากที่มีการเลือกนายฝ่ายเพื่อทำหน้าที่ดูแล กิจกรรมต่างๆ ของเหมืองฝายแล้ว การมาทำงานของผู้ใช้น้ำจะนับจำนวนเป็น “ด้าม” ลักษณะเป็นกระดาษแข็งเขียนรายชื่อผู้ใช้น้ำ จำนวน 10 ไร่ โดย 1 ด้าม อาจจะมีผู้ใช้น้ำ 3 คน หรือ มี 9 คนก็ได้ คำว่าด้ามนี้มาจากด้ามจอบด้ามเสียม¹ โดย 1 ด้ามจะมี 10 ไร่ ถ้าใครมีนาที่ไร่ก็ต้องมาทำงานตามจำนวนที่กำหนด เช่น นาย ก มีที่นา 5 ไร่ จะต้องมาทำงาน 5 วัน นาย ข มี 3 ไร่ จะต้องมาทำงาน 3 วัน ซึ่งถ้าหากนาย ก เป็นคนแรกที่ได้รับด้าม หลังจากทำงานไปแล้ว 5 วัน ก็ต้องส่งด้ามไปให้กับนาย ข ถ้าหากว่านาย ก ส่งไปให้นาย ข ถ้าซ้าก็จะต้องโดนปรับ

⁷ สัมภาษณ์ ผู้ประกอบพิธีเลี้ยงผีฝาย “ข้าวเจ้า” บ้านต้นฮ่าง วันที่ 26 พฤศจิกายน 2547

หรือ ทำงานไม่ครบวันก็จะต้องโดนปรับ โดยนายฝ่ายจะจัดสรรหน้าที่ของผู้ใช้น้ำว่าจะทำอะไรบ้าง และถ้าหากว่างานยังไม่เสร็จ ผู้ใช้น้ำก็ต้องมาทำงานจนกว่างานฝ่ายจะเสร็จ คณะกรรมการฝ่ายที่มาคุมการทำงานเหมืองฝายจะเป็นผู้กำหนดว่างานแต่ละวันจะทำอะไรบ้าง เช่น ถางหญ้า แบกปูน ขนหิน ขนทราย เป็นต้น

งานส่วนรวมที่เมื่อก่อนชาวนาผู้ใช้น้ำต้องมาทำก็คือ การซ่อมแซมฝาย ลำเหมืองหินคู่ขนานลำน้ำอย่าง ลำเหมืองที่ผ่านบ้านฝายมูล ไปจนถึงเหมืองซอยเข้าหมู่บ้านของแต่ละบ้าน ส่วนลำเหมืองที่เข้าที่นาของแต่ละหมู่บ้าน กลุ่มผู้ใช้น้ำแต่ละหมู่บ้านจะดำเนินการขุดลอกกันเอง และเหมืองซอยที่เข้านาของแต่ละคนก็ต่างคนต่างดูแลของตนเอง

การทำงานเหมืองฝายในสมัยก่อนนั้นเป็นเหมือนการมาพบปะพูดคุยกันของคนระหว่างชุมชนผู้ใช้น้ำร่วมกัน นายฝ่ายเล่าให้ฟังว่า บรรยากาศการทำงานเป็นไปด้วยความสนุกสนาน แม้ว่าจะงานจะเหนื่อยแต่ทุกคนก็ช่วยกันทำงาน ในการไปทำงานเหมืองฝาย ชาวนาจะต้องห่อข้าวและน้ำไปกินตอนกลางวันด้วย หากว่าใครไม่เอาไปก็จะต้องเสียเวลาไปกินที่บ้านและอาจจะโดนปรับเพราะทำให้เสียเวลาทำงานหรือเป็นการเอาเปรียบคนอื่นได้

คณะกรรมการเหมืองฝายระบุถึงสาเหตุที่ต้องเรียกเก็บเงินค่าน้ำและนำมาจ้างแรงงานในการขุดลอกเหมืองฝาย ว่าคนมาทำงานน้อยลงมาก หรือถ้ามาทำงานก็จะมีอาการลนเลียงเวลาทำงาน เช่น มาทำงานเช้า แล้วกลับก่อน หรือระหว่างทำงานก็แอบไปหลบแดดตามโคนต้นไม้ ทำงานไม่เต็มที่ และมีการส่งแรงงานที่เป็นเด็ก ผู้หญิง หรือคนแก่มาทำงาน ทำให้งานเหมืองฝายเสร็จล่าช้าและไม่ดีเท่าที่ควร

ปัจจุบัน การมาทำงานเพื่อซ่อมแซมเหมืองฝายและลำเหมือง ใช้วิธีการจ้างงาน โดยคณะกรรมการเหมืองฝายมีมติที่จะเก็บเงินค่าน้ำจากกลุ่มผู้ใช้น้ำจำนวนไร่ละ 40 บาท เพื่อนำไปจ้างแรงงานในการขุดลอกลำเหมือง หรือ ซ่อมแซมฝาย ในระยะแรกๆ ของการจ้างงาน คณะกรรมการได้ให้กลุ่มผู้ใช้น้ำที่ต้องการได้เงินค่าน้ำคืนมาทำงานเหมืองฝาย โดยกำหนดค่าแรงไว้ที่วันละ 60 บาท ต่อวัน แต่ว่าในระยะต่อมามีการมาทำงานเหมืองฝายได้ค่าจ้างที่น้อยกว่าการไปทำงานในด้านอื่น เช่น ค่าแรงในการเก็บพริก ได้วันละ 80 บาท ค่าแรงในการเก็บข้าวโพดได้วันละ 80 บาท หรือ 100 บาท ซึ่งทำให้แรงงานหันไปรับจ้างทำงานอย่างอื่นมากกว่ามาทำงานเหมืองฝาย โดยในปัจจุบันแรงงานที่มาทำงานเหมืองฝาย ไม่ใช่คนในวัยทำงานอีกต่อไป แต่เป็นแรงงานในวัยเด็ก และ วัยชราไปแล้ว

ภาพที่ 5.8 ภาพการสานกระบุงไม้ไผ่เพื่อใช้ในการขุดลอกเหมืองฝาย

นายเหมืองจากหมู่บ้านที่ใช้น้ำจากเหมืองฝายน้ำอ่างลูกที่ 1 มีหน้าที่มาช่วยดูแลการขุดลอกเหมืองฝาย และช่วยสานกระบุงไม้ไผ่เพื่อใช้ในการขุดลอกถ้ำเหมือง ซึ่งนายเหมืองรุ่นเก่ากล่าวว่าคนที่สานกระบุงเป็นมีแต่นายเหมืองรุ่นเก่าเท่านั้น ส่วนคนรุ่นใหม่ไม่สามารถทำได้

ภาพที่ 5.9 การทำงานขุดลอกถ้ำเหมืองสายหลักของฝาย

ภาพที่ 5.10 เยาวชนในชุมชนที่มารับจ้างทำงานขุดลอกเหมืองฝาย

การทำงานขุดลอกลำเหมืองในปัจจุบัน แรงงานที่มาทำงานจะเป็นเด็ก หรือ คนแก่ เพราะค่าจ้างแรงงานในการทำงานเหมืองฝายได้น้อยกว่าการทำงานรับจ้างอย่างอื่นในพื้นที่เดียวกัน ทำให้คณะกรรมการจำเป็นต้องจ้างแรงงานที่เป็นเด็กและคนแก่เพื่อทำงาน เด็กจะอยู่ในช่วงปิดภาคการศึกษา

จากการศึกษาถึงบริบทชุมชนไทยพวนบ้านฝายมูลและพัฒนาการของฝายลูกที่ 1 พบว่า ชุมชนไทยพวนบ้านฝายมูลสามารถปรับตัวให้ดำรงอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และสามารถดำรงวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท่ามกลางกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างจากตนเอง ได้อย่างภาคภูมิใจ อาชีพหลักของชุมชนคือ ทำนา รับจ้างตีมีด พรวน และ ทอผ้า โดยการทำนาก็ได้อาศัยน้ำจากเหมืองฝายเป็นหลัก ชุมชนไทยพวนบ้านฝายมูลตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำย่างและฝายลูกที่ 1 ชุมชนมีความผูกพันกับฝายมานานจนกระทั่งได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของคำขวัญประจำหมู่บ้าน

5.8 การปรับเปลี่ยนการจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรเหมืองฝาย บ้านฝายมูล

ความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ในเขตภาคเหนือในอดีตนั้นทำให้ปริมาณน้ำมีมากเพียงพอต่อการเพาะปลูก การรวมตัวกันสร้างเหมืองฝายเพื่อให้เป็นระบบการจัดสรรน้ำเข้านา ปลูกข้าวเพื่อยังชีพ การผันน้ำให้ไหลลงสู่ที่ต่ำคือ ความ ได้เปรียบทางด้านกายภาพของพื้นที่ ความร่วมมือ ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำงานเหมืองฝายของกลุ่มชาวนาผู้ใช้น้ำ ทำให้ระบบการทำงานราบรื่น การทำงานตามสิทธิการใช้น้ำ การเป็นสมาชิกขององค์กรเหมืองฝาย ใช้น้ำมากส่งแรงงานมาก ใช้น้อยส่งแรงงานน้อย และมีการปรับเปลี่ยนยึดหยุ่น ไปตามสถานการณ์ จวบจนกระทั่งปัจจุบันการเพาะปลูกไม่ได้มีเพียงข้าวแต่ยังมีพืชเศรษฐกิจประเภทอื่นเช่น พริก ข้าวโพด ยาสูบ กะหล่ำ เป็นต้น

ทำให้ความต้องการน้ำเพิ่มมากขึ้น การจัดสรรทรัพยากรน้ำที่มีอยู่ จึงมีการปรับเปลี่ยนให้สามารถตอบสนองความต้องการของผู้ใช้น้ำได้ในระดับที่ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้นในกลุ่มผู้ใช้น้ำ การปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นกับองค์กรเหมืองฝายและชุมชนผู้ใช้น้ำมีดังต่อไปนี้

5.8.1 โครงสร้างทางกายภาพ

โครงสร้างของฝายกั้นน้ำแม่น้ำย่าง ลูกที่ 1 บ้านฝายมูล ประกอบด้วยอดีตและปัจจุบัน

(1) โครงสร้างฝายในอดีต สร้างด้วยไม้ตอกหลัก เป็นโครงสร้างอย่างง่าย ใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น และสามารถปรับระดับได้ตามความแรงและเร็วของกระแสน้ำ ฝายไม้ตอกหลักเป็นภูมิปัญญาของคนโบราณในการกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร แต่ข้อเสียของฝายไม้คือขาดความคงทนแข็งแรง ทำให้ต้องซ่อมแซมทุกปีก่อนถึงฤดูกาลเพาะปลูก

(2) โครงสร้างฝายในปัจจุบัน สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก สืบเนื่องมาจากการประกาศเขตป่าสงวนในพื้นที่จังหวัดน่าน ทำให้ชุมชนไม่สามารถที่จะใช้ไม้เป็นวัสดุหลักในการสร้างและซ่อมแซมฝายทุกปี ทำให้ชุมชนต้องปรับเปลี่ยนมาสร้างฝายคอนกรีต ที่มีความคงทนถาวรมากกว่าไม้ และต้องเสียงบประมาณและกำลังคนในการซ่อมแซมทุกปี เรียกว่าเป็นการปรับตัวของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากปัญหาที่เกิดขึ้น

ในงานศึกษาของพัชรี (2538) กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางกายภาพของฝายมาเป็นคอนกรีตนำไปสู่การละเลยหน้าที่ในด้านอื่นของระบบเหมืองฝาย ทำให้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิต การผลิตและแบบแผนการจัดการน้ำของชาวนา

แม้ว่าการเปลี่ยนจากฝายไม้ตอกหลักมาเป็นฝายคอนกรีตเสริมเหล็กจะสร้างความสะดวกสบายแก่กลุ่มผู้ใช้น้ำ แต่ก็ทำให้ภูมิปัญญาในการสร้างฝายไม้ตอกหลักสูญหายไปด้วย เพราะไม่มีการสร้างหรือซ่อมฝายอีกต่อไป และส่งผลต่อการแลกเปลี่ยนแรงงานในการซ่อมฝายจากที่ต้องส่งแรงงานซ่อมแซมฝายทุกปี เหลือเพียงการส่งแรงงานเพื่อขุดลอกลำเหมืองหลักซึ่งเป็นงานส่วนรวมของกลุ่มผู้ใช้น้ำ แต่องค์กรการจัดการน้ำก็ยังคงความเข้มแข็ง และมีบทบาทต่อชุมชนในด้านอื่นๆ เช่น เป็นแบบอย่างให้กับเยาวชน เป็นสัญลักษณ์ความสำเร็จ ให้กับชุมชนไทยพวนในการจัดการทรัพยากรน้ำ

5.8.2.1 รูปแบบองค์กรการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในระบบศักดินาโดยเจ้าเมื่อน่านมาสู่การปกครองโดยรัฐไทย โดยมีจังหวัดน่านเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย มีกฎหมายและระบอบการปกครองของรัฐไทย กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย ได้รวมตัวกันจัดตั้ง “สมาคมชลประทานราษฎร์ ฝายน้ำย่าง อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน” เป็นองค์กรบริหารจัดการน้ำที่ได้รับการยอมรับและมีอำนาจมากใน

การจัดการทรัพยากรน้ำ สามารถเรียกกระดมแรงงานชาวนาและเงินทุนเพื่อสร้างฝาย ทั้งในสมัยที่มีฝายไม้ตอกหลัก และเปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีต โดยมีนายฝายดำเนินการทุกอย่างเกี่ยวกับเหมืองฝาย

นอกจากนี้รูปแบบของโครงการจัดการน้ำของฝายน้ำอย่างลูกที่ 1 ก็มีความซับซ้อนน้อยลง กว่าเมื่อครั้งแรกตั้งสมาคมผู้ใช้น้ำชลประทานราษฎรฝายน้ำอย่างลูกที่ 1 จากองค์กรขนาดใหญ่มาเป็นองค์กรขนาดเล็กลง เนื่องจากในปัจจุบันการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำมีความสัมพันธ์ไม่แน่นแฟ้นใกล้ชิดเหมือนเมื่อก่อน เพราะอดีตความสัมพันธ์แบบเครือญาติของสังคมชาวนานั้นมีรูปแบบช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน การดำเนินชีวิตไม่ต้องถูกผูกติดกับระบบตลาด ถ้าไร ต้นทุนไม่ใช่เรื่องสำคัญในการทำการเกษตร แต่เป็นการทำนาเพื่อยังชีพ ให้มีข้าวสำหรับบริโภคในครัวเรือน ซึ่งแตกต่างจากปัจจุบันที่ระบบเงินตรามีความสำคัญมาก ต้นทุนการผลิต เครื่องมือการผลิต เช่น ปุ๋ย รถไถ รถเกี่ยวข้าว ต้องใช้เงินในการซื้อหา ไม่สามารถที่จะขอยืมจากเพื่อนบ้านหรือญาติได้เสมอไป บางครอบครัวต้องพึ่งเครื่องมือจำพวกรถไถจากชุมชนอื่น และต้องจ่ายเงินเพื่อให้ได้มา การที่ต้องใช้รถไถแทนแรงงานคนในครอบครัวก็เพราะว่ามีการส่งแรงงานไปทำงานนอกพื้นที่มากขึ้น

แรงงานที่มีอยู่ในพื้นที่ไม่เพียงพอและเป็นแรงงานในวัยชรา เนื่องจากทุกคนไม่ต้องมาลงแรงงานแลกกับการได้น้ำใช้เช่นในอดีต เพียงแค่จ่ายเงินค่าน้ำก็สามารถมีน้ำใช้เพื่อการเพาะปลูกได้ การรวมกลุ่มกันทำงานเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งในด้านการทำนา การขุดลอกเหมืองฝายจะลดน้อยลง ความสัมพันธ์ในระบบการทำงานดังเช่นอดีตก็เปลี่ยนแปลงไป ใช้เงินเป็นตัววัดและเป็นสื่อในการแลกเปลี่ยนกัน คนกลายเป็นวัตถุมากขึ้น ความสัมพันธ์แบบสองทางคือการจ่ายเงินค่าน้ำทำให้คนไม่ต้องสนใจหรือมีส่วนร่วมในการดำเนินงานหรือการบริหารงานของเหมืองฝาย เพราะถือว่าได้จ่ายเงินค่าน้ำแล้วยังไงก็ต้องได้น้ำใช้ ทำให้กลุ่มผู้ใช้น้ำไม่ค่อยเข้าร่วมกิจกรรมของเหมืองฝายและให้ความสำคัญและการสนับสนุนกับองค์กรเหมืองฝายลดลง แตกต่างกับอดีตที่หากไม่เคารพกฎ กติกา ของกลุ่มองค์กรก็จะไม่ได้น้ำใช้ และส่วนที่สองคือทำให้อำนาจในการจัดการทรัพยากรน้ำขององค์กรลดลง และอาจเปลี่ยนบทบาทขององค์กรในการเป็นผู้นำการจัดการน้ำ มาเป็นเพียงผู้สนับสนุนในการจัดการทรัพยากรน้ำ

5.8.2.2 การระดมแรงงานในการทำงานเหมืองฝาย

การส่งแรงงานในการทำงานเหมืองฝายนั้นสอดคล้องกับปริมาณน้ำที่ได้รับ ถ้าหากได้รับน้ำมากก็ต้องส่งแรงงานมาก เป็นสิทธิและหน้าที่ในการใช้ทรัพยากรน้ำ

Tan-Kim-Yong (1995) ได้สรุปว่าองค์กรเหมืองฝายมีหลักการจัดการพื้นฐานในเรื่องการสร้างดุลยภาพระหว่างสิทธิกับหน้าที่ : องค์กรเหมืองฝายจะต้องจัดการกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม ซึ่งสิทธิและผลประโยชน์ของปัจเจกบุคคล ต้องสมดุลกับหน้าที่และความรับผิดชอบของบุคคลนั้น โดยหลักการคือ ใครใช้น้ำมาก (สิทธิ) ต้องทำงานชดเชยค่าเหมืองมาก (หน้าที่) โดยมีอัตราค่าธรรมเนียมจากสมาชิกผู้ใช้น้ำที่ชลประทานอย่างชัดเจนและเป็นธรรม

ปัจจุบันนี้หน้าที่ไม่ใช่การส่งแรงงานเพื่อชดเชยค่าเหมืองหรือซ่อมแซมฝาย แต่เป็นการจ่ายเงิน ซึ่งทำให้ระบบเปลี่ยนไป ความสมดุลระหว่างสิทธิและหน้าที่เปลี่ยนไป ถ้ามีเงินจ่ายค่าน้ำก็ได้น้ำใช้ ทำให้คนหันมาเร่งสะสมเงินมากกว่า และเข้าร่วมกิจกรรมการทำงานของเหมืองฝายลดลง

การเปลี่ยนแปลงการระดมแรงงานในการซ่อมแซมเหมืองฝายการเรียกเก็บค่าน้ำเป็นตัวเงิน เพื่อนำมาจ้างคนมาทำงานแทนนั้น เป็นการแสดงถึงการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม สะท้อนค่านิยมทุนนิยม ที่ใช้เงินเป็นตัววัด การเปลี่ยนแปลงการระดมแรงงานอาจจะเป็นทางเลือกการทำงาน ทางเลือกในการจัดการแรงงานของเหมือง เช่น เปลี่ยนแปลงไปทำเหมืองคอนกรีต อาจจะทำให้ในอนาคตไม่จำเป็นที่จะต้องเรียกระดมแรงงานทุกปีเพื่อชดเชยค่าเหมือง อาจเป็นการชดเชยทุกๆ 2 ปีก็เป็นได้

ปัจจุบันสังคมเกษตรกรหลายแห่งในประเทศไทย มีการใช้รถไถแทนแรงงานสัตว์ ทำให้ต้นทุนการผลิตที่เป็นเงินสดเพิ่มสูงขึ้นกว่าเดิม นอกจากนั้น ความเคยชินต่อการรับจ้างขายแรงงานในเมืองเพื่อและเปลี่ยนกับค่าจ้างเป็นรายวัน มีส่วนส่งผลให้การแลกเปลี่ยนแรงงานหรือการ “เอาแรง” ระหว่างเพื่อนบ้านเริ่มหมดไปอย่างรวดเร็ว ค่าตอบแทนและการแลกเปลี่ยนที่เป็นเงินเข้ามาแทนที่ความสัมพันธ์ทางการผลิตในรูปแบบเดิม (ยศ สันตสมบัติ, 2544)

5.8.4 กฎระเบียบ และพิธีเลี้ยงผีฝาย

กฎระเบียบในการจัดการทรัพยากรน้ำ ในอดีตนั้นมีเพียงไม่กี่ข้อ เพื่อให้ผู้ใช้น้ำไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่ว่าในปัจจุบัน กฎระเบียบต่างๆ ได้เพิ่มมากขึ้นเป็นเท่าตัวและกฎทุกข้อใช้การปรับเงิน เพื่อเป็นบทลงโทษ แสดงว่าการบริหารนั้นได้ให้ความสำคัญกับเงิน เป็นปัจจัยที่จะสามารถนำไปสู่การจัดการในด้านอื่นๆ เช่น การซ่อมบำรุงเหมืองฝาย การเลี้ยงเทพยดาฝาย และในการบริหารงานของเหมืองฝาย และนอกจากนี้ยังแสดงถึงการที่กลุ่มผู้ใช้น้ำเองก็ให้ความสำคัญกับเงินด้วยเช่นกันว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญในการดำรงชีพ จะพยายามไม่ฝ่าฝืน กฎระเบียบ ข้อบังคับต่างๆ ที่จะทำให้ตัวเองต้องเสียเงิน เป็นต้น เงินคือเครื่องมือสำคัญในการจัดการ การซ่อมบำรุง พิธีกรรมของระบบเหมืองฝายซึ่งแตกต่างจากในอดีต ที่ชุมชนจะให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกัน ไม่ฝ่าฝืนกฎระเบียบต่างๆ ที่อาจนำมาซึ่งความวุ่นวายในชุมชนหรืออาจเป็นที่รังเกียจต่อคนในชุมชนได้

นอกจากนี้การเปลี่ยนไปของความหมายของพิธีกรรม พิธีกรรมการเลี้ยงผีฝ่ายในปัจจุบันได้เปลี่ยนชื่อเรียกใหม่คือ พิธีการเลี้ยงเทพดาฝ่าย อดีตการเลี้ยงผีฝ่ายคือ พิธีกรรมที่เสมือนการเรียกประชุมใหญ่ของกลุ่มชาวนาผู้ใช้น้ำ การทำความสะอาดต่อสายน้ำ ผีฝ่ายที่ยังประโชนให้กับการเพาะปลูก ความเชื่อในปัจจุบันก็ยังคงมีอยู่ ถ้าหากว่าปีใดทะเลยการเลี้ยงผีฝ่ายก็จะทำให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ฝ่ายเสียหาย หรือ น้ำท่วม เป็นต้น ปัจจุบันประเพณีการเลี้ยงผีฝ่ายยังคงมีอยู่เป็นการพบปะ หรือ ประชุมตกลงกันระหว่างกรรมการบริหารเหมืองฝาย โดยกลุ่มผู้ใช้น้ำส่วนใหญ่ไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในพิธีกรรมหรือมาร่วมปรึกษาหารือกันดังเช่นอดีต นอกจากนี้จะมีวาระที่สำคัญหลายๆที่จำเป็นต้องอาศัยการตัดสินใจร่วมกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งหมดจึงเรียกประชุมใหญ่ในช่วงที่มีพิธีการเลี้ยงผีฝ่าย ในอดีตชาวนาทุกคนจะให้ความเคารพและเกรงกลัวต่อผีฝ่าย เพราะถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้ทั้งคุณและโทษ ช่วยให้ความคุ้มครองฝายและข้าวในนาของชาวนา และอาจบันดาลให้ฝนทิ้งช่วงหรือ ตกหนักจนทำให้ฝายขาดเสียหายได้หากทะเลยการเลี้ยงผีฝ่าย ชาวนาผู้ใช้น้ำทั้งหมดร่วมเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมและรับทราบถึงความสำคัญของการเลี้ยงผีฝ่าย แต่ปัจจุบัน มีชาวนาเป็นจำนวนน้อยที่รับทราบถึงพิธีกรรมการเลี้ยงผีฝ่าย ชาวนารุ่นใหม่ไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการพิธีกรรมและไม่ทราบถึงขั้นตอนอย่างละเอียด

ปัจจุบันกลุ่มคณะกรรมการบริหารและนายฝายคนปัจจุบัน ถือเป็นคนรุ่นเก่าที่เคยเข้าร่วมและ รับทราบถึงความหมายดั้งเดิมของพิธีกรรมมาแต่เดิมก็ยังคงให้ความสำคัญต่อการสืบสานประเพณีการเลี้ยงผีฝ่าย แต่ก็ได้มีการคิดเห็นว่าชื่อการเลี้ยงผีฝ่ายนั้น แสดงถึงความล้าหลังและน่ากลัวต่อคนรุ่นใหม่ จึงมีมติให้เปลี่ยนชื่อเรียกพิธีกรรม คือ การเลี้ยงเทพดาฝ่าย แต่ว่าพิธีการต่างๆ ก็ยังคงถือปฏิบัติเหมือนเดิมทั้งหมด แม้แต่การใช้ควายเพื่อขุดในพิธีกรรมก็ยังคงใช้แบบเดิม เพราะฉะนั้นฝายท่านปัจจุบันได้อธิบายว่า เคยใช้วัว ที่มีราคาถูกกว่ามาก มาใช้แทนในพิธีกรรมแต่ปรากฏว่าในปีนั้น ฝายถูกน้ำพัดเสียหาย ข้าวในนาถูกแมลงรบกวน ทำให้ทุกคนเชื่อว่าเพราะว่าเปลี่ยนจากควายมาใช้วัวแทนทำให้เกิดเรื่องไม่ดีขึ้น จึงมีมติให้กลับมาใช้ควายตามเดิม

น้ำมีความสำคัญต่อการทำการทำนาปลูกข้าวเพื่อยังชีพของชุมชนมาแต่ดั้งเดิม ภูมิปัญญาการสร้างฝายกั้นน้ำ ถ้าเหมืองเพื่อส่งน้ำเข้านาของชุมชน ความร่วมแรงร่วมใจในการสร้างฝาย เป็นการปรับใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้ยังประโยชน์กับชุมชนได้เป็นอย่างดี การเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ก็เป็นกระบวนการปรับตัวของชุมชนผู้ใช้น้ำไปตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น โดยสามารถสรุปพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ดังตารางที่ 5.3 พัฒนาการการจัดการน้ำ

ตารางที่ 5.3 พัฒนาการการจัดการน้ำ

ปี	โครงสร้างตัวฝาย	การจัดการน้ำ-จัดสรรน้ำ	การบริหารองค์กร	กฎระเบียบ	การระดมแรงงาน
พ.ศ. 2377 ถึง พ.ศ. 2471	ฝายไม้ถล่มด้วยดิน และทราย ลักษณะไม่ค่อยแข็งแรง ต้องระดมแรงงานเพื่อซ่อมบำรุงทุกปี	ส่งน้ำตลอดเวลาเข้านาเจ้าเพื่อปลูกข้าวเป็นหลัก	แสนหรือพญาทำหน้าที่ดูแลจัดสรรน้ำ ควบคุมดูแลการซ่อมแซมเหมืองฝาย	ยังไม่มีกฎระเบียบแน่นอน เพราะการให้น้ำไม่มีการแบ่งกลุ่ม หรือฝายเป็นเพียงแต่ทำตามคำสั่งของผู้ว่า ผู้ที่ทำความเสียหายต่อฝายและลำเหมืองก็จะถูกลงโทษโดยผู้ปกครองเท่านั้น	เรียกเกณฑ์แรงงาน โดยแสนหรือพญาให้มาทำงานเหมืองฝายได้ตามความต้องการ
พ.ศ. 2472 ถึง พ.ศ. 2515	ฝายไม้ตอกหลัก ลักษณะแข็งแรงแต่ก็ต้องมีการซ่อมบำรุงในบางปีที่ฝายเสียหายหรือต่อเติมให้แข็งแรงขึ้นทุกปี	ส่งน้ำตลอดเวลา โดยเริ่มตั้งแต่บ้านต้นน้ำ ไปยังบ้านปลายน้ำ ปริมาณน้ำมีเพียงพอต่อการเพาะปลูก	- จัดตั้งคณะกรรมการเหมืองฝาย โดยมีนายฝายเป็นผู้ดูแลกิจการเหมืองฝายทั้งหมด - นายฝายมาจากคัดเลือกตั้งของกลุ่มผู้ใช้น้ำ - องค์กรเหมืองฝายเป็นที่ยอมรับของชุมชนในการเป็นตัวแทนจัดการทรัพยากรน้ำ	- เริ่มมีการตั้งกฎระเบียบที่เกี่ยวข้องกับการส่งแรงงานซ่อมบำรุงเหมืองฝาย - กฎระเบียบด้านการใช้น้ำ - กฎระเบียบทุกข้อปรับเป็นจำนวนเงินและเพิ่มขึ้นตามสภาพเศรษฐกิจ	- ส่งแรงงานตามจำนวนพื้นที่รับน้ำ ทุกคนต้องมาทำงาน ถ้าไม่ทำก็ไม่ได้รับน้ำ และต้องถูกปรับเป็นเงินในจำนวนสูง - นายฝายเป็นผู้คำนวณจำนวนคนที่จะใช้ในการซ่อมบำรุงฝาย

ปี	โครงสร้างตัวฝ่าย	การจัดการน้ำ-จัดสรรน้ำ	การบริหารองค์กร	กฎระเบียบ	การระดมแรงงาน
พ.ศ. 2516 ถึง ปัจจุบัน	ฝ่ายคอนกรีตเสริมเหล็ก ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2505 ลักษณะแข็งแรง คงทน ไม่ต้องซ่อมบำรุงทุกปีเช่นในอดีต	<ul style="list-style-type: none"> - ส่งน้ำบ้านต้นน้ำก่อนและส่งต่อไปบ้านท้ายน้ำในช่วงฤดูฝน - ในช่วงปลายฤดูฝนจะจัดแบ่งน้ำตามความต้องการของแต่ละบ้านที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจ - ประสบปัญหาไม่เพียงพอในฤดูแล้งที่ใช้น้ำเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจที่ไม่ใช่ข้าว 	<ul style="list-style-type: none"> - นายฝ่ายยังคงเป็นผู้ดูแลกิจการเหมืองฝายทั้งหมดและมาจากการเลือกตั้งของกลุ่ม - ความสัมพันธ์ของกลุ่มและองค์กรไม่ใกล้ชิดเหมือนในอดีต 	<ul style="list-style-type: none"> ยังคงใช้กฎระเบียบในช่วงที่ผ่านมาเป็นหลัก แต่จะเพิ่มคำปรับในการทำผิดกฎตามสภาพเศรษฐกิจ 	<ul style="list-style-type: none"> - เปลี่ยนจากการส่งแรงงานมาเป็นจ้างงานมาทำงานเหมืองฝาย ทุกคนจ่ายเงินค่าน้ำ แทนการส่งแรงงาน - คณะกรรมการฝายจะเป็นผู้กำหนดแรงงานที่ใช้ในการซ่อมบำรุงเหมืองฝาย